

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

सन

लेखक

क. रं. ल.

संग्रहालय क्रमांक

पुस्तकाचे नांव

आ कुमुदि रवाना रत्न

२४

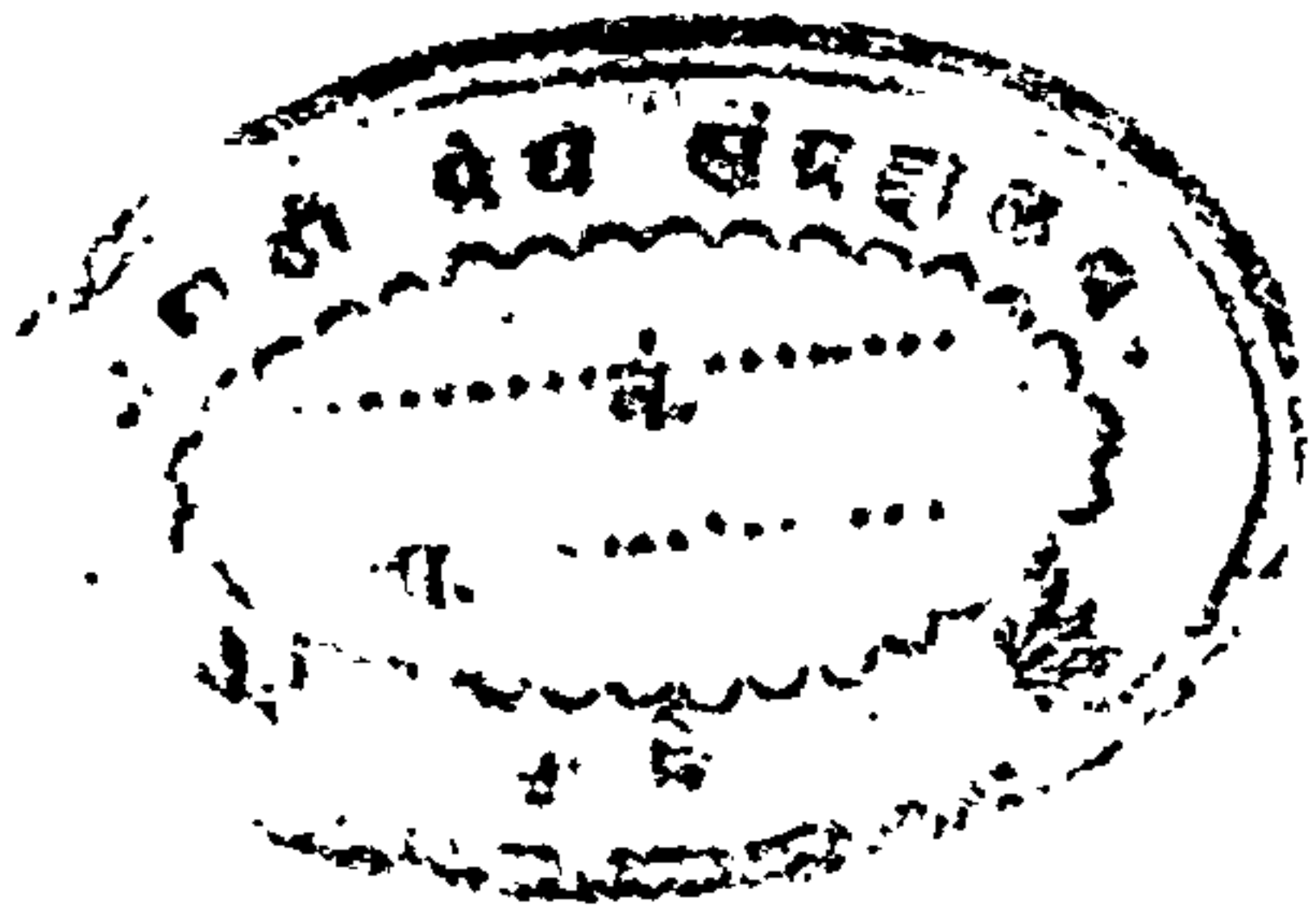
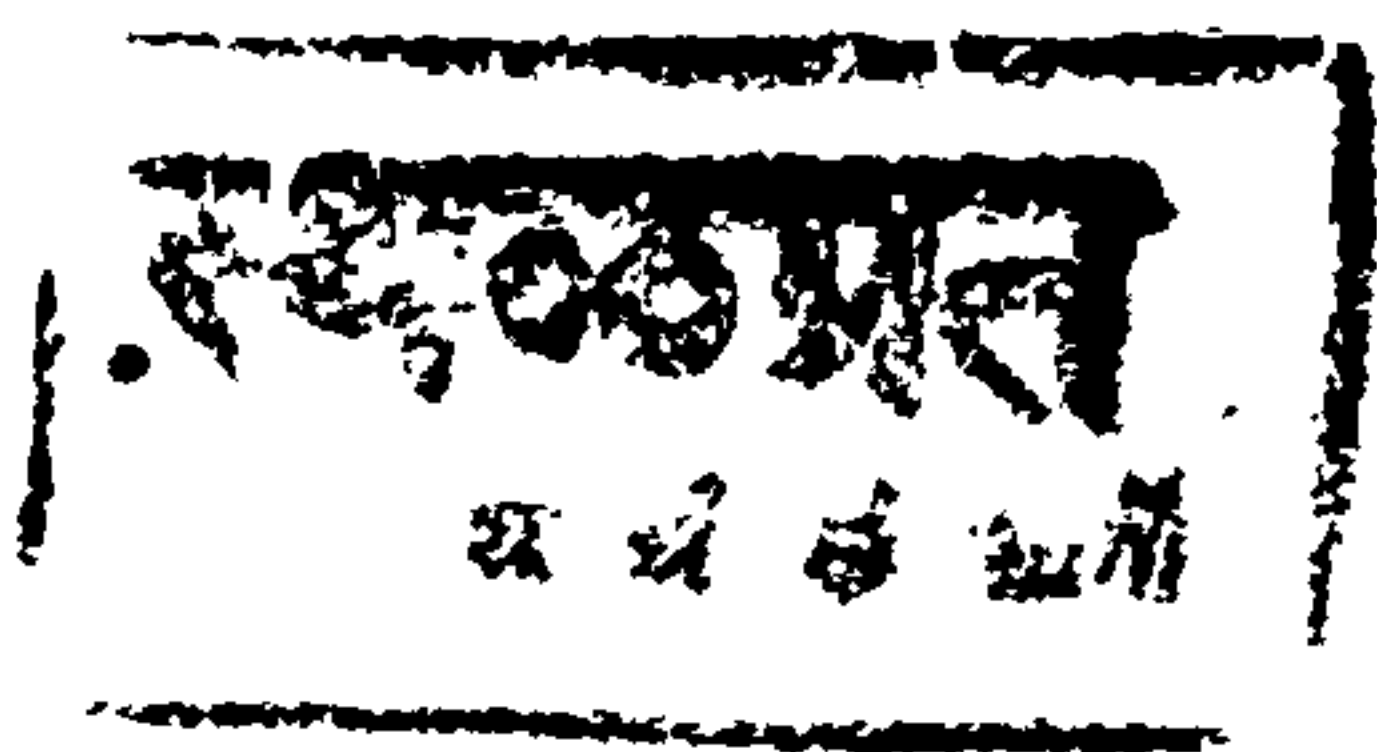
मूल्यचे जाहीर

०११२०६

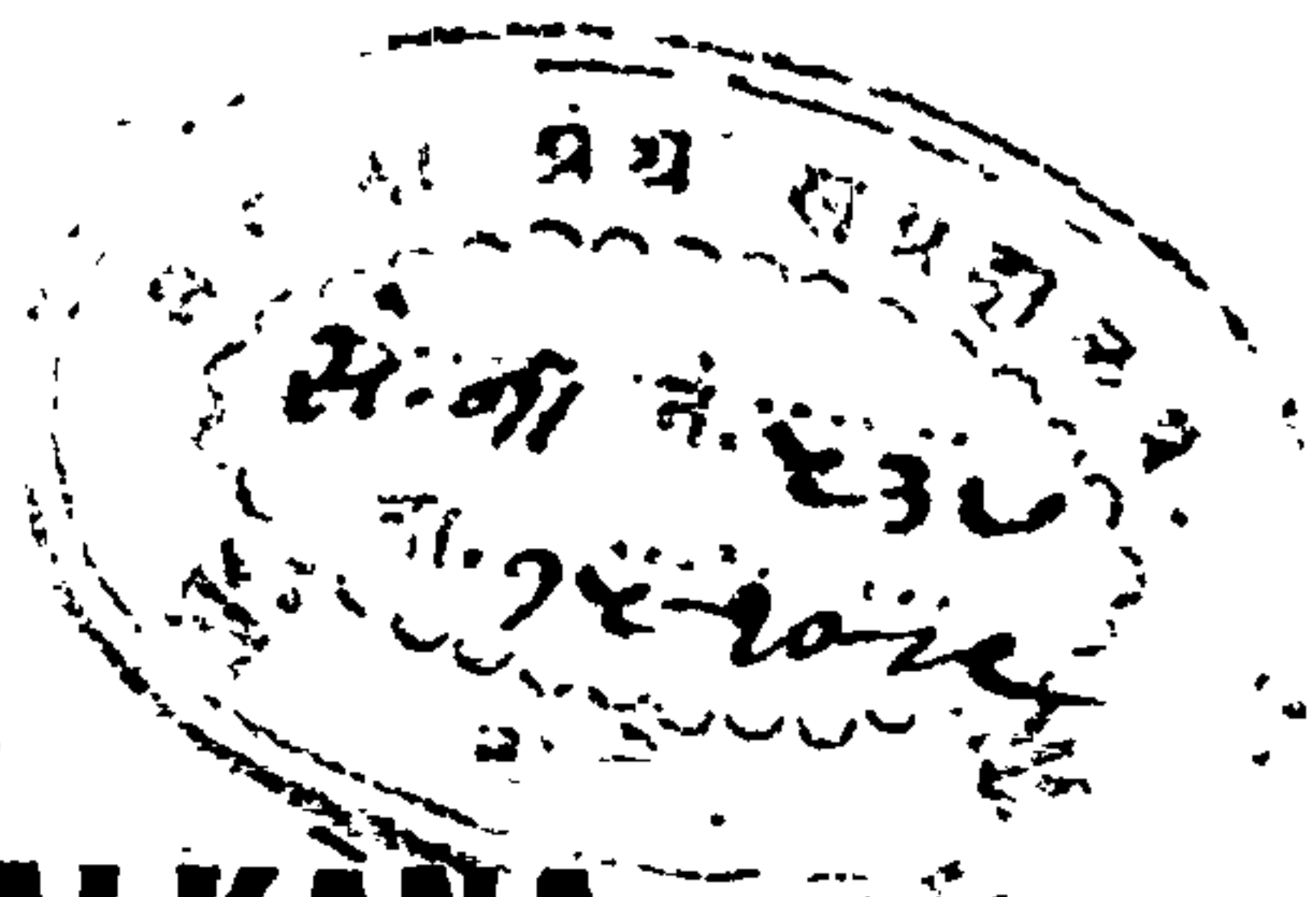
Handwritten scribbles and lines at the top left corner.

234

(236)

७॥
७७

AFSALKANA.

—000—

अफझलखानाच्या मृत्युचें नाटक.

हें पुस्तक.

कोंडो सखाराम घांटे,

असि. मास्तर शा. नं. १ ठाणे,

यांणी तयार करून

ठाणे येथें

अरुणोदय छापखान्यांत छापविलें.

आवृत्ती १ ली

शके १७९३.

सन १८७१.

किंमत ८ आणे.

मेहेरवान विष्णु बालकृष्ण सोहनी,

ठाणे आणि कुलाबा जिल्हाचे डेप्युटी ए. इन्स्पेक्टर

यांस,

त्यांची देशकल्याणेच्छा जाणून

कार्याने कृतज्ञतापूर्वक

हें पुतक

नजर केले आहे.

आज्ञा धारक,

कोंढो सखाराम घाटे.

प्रस्तावना

000

या महाराष्ट्रदेशातील लोकांच्या सुदैवाने काहीं वर्षां
गालिकडे हा देश विद्या व कलाकौशल्य निपुण अशा इ-
ंग्लिशांच्या आश्रयांत आल्यामुळे, बहुत दिवस मागे पडल्या
असून सांप्रत अनुभवास आल्याने एतद्देशिय लोकांस ज्या
नव्या अशा भासतात त्या गोष्टींची दिवसें दिवस ममृद्धी
होत चालली आहे; परंतु ही एक दुर्दैवाची गोष्ट समजली
पाहिजे की; देश भरभराटीस येण्यास व देशवांधवांस सु-
खानुभव मिळण्यास कारण जो स्वदेशाभिमान त्याचा फौ-
लाव होणे एकीकडे राहून त्याच्या उलट तो सर्वत्रांच्या
अंतःकरणांतून नष्ट झाला असे म्हटले तरी चालेल. या वि-
षयी पुष्कळ उदाहरणे प्रसंगवशात् पाहाण्यांत येतात. आ-
पले पूर्वज देशाच्या कल्याणाकरितां कसे झटत होते व तो
त्याचा हेतु सिद्धीस जाण्यास अश्रांत श्रम करून त्यांणी
काय काय त्रास सोसले, आणि आपल्या आयुष्याचा कसा
सदव्यय केला या गोष्टींचा विचार प्रत्येकाच्या अंतःकरणांत
सार्वकाल असणे जरूर आहे.

देशाचा कळवळा बालगणाच्या प्रतापीपुरुषांपैकी अ-
लिकडील पुरुष जो शिवाजी म्हणून भोसल्याच्या वशांत
होऊन गेला व ज्याने या देशास व मुख्यत्वे कामधेनुरूपी
हिंदु धर्मास व्याध्ररूपी मुसलमानांच्या जत्रड्यांतून सोडवून
आपल्या अश्रांत श्रमाचे फल जें सुकीर्ती तिचा ध्वज सर्व
जगांत फडकत ठेविला, त्याच्यावर आलेल्या दुर्घट प्रसंगां-
तील एका प्रसंगाचे वर्णन या पुस्तकांत केले आहे.

या शिवाजीचा जन्म मराठे जातीतील भोसल्यांचे घराण्यांत शहाजी या नावाच्या पुरुषा पासून शके १५४९ म्हणजे सन १६२७ या वर्षी शिवनेर किल्यांत झाला. तो तारुण्यावस्थेत आल्या पासून, या देशास हिंदुराजा असावा व या देशांतील प्रजांनी सुखोपभोग घ्यावा असे त्यास वाटून तो तत्प्रियर्थ यत्न करूं लागला. त्या प्रसंगी सर्व दक्षिणेंत विजापूरच्या पातषहाचा अंमल होता. शिवाजीनें मावळांतील, स्वभावानें एकमार्गी व शरिरानें सदृढ अशा लोकांच्या टोळ्या जमवून पातषहाचे राज्यास अपाय करण्याची सुरुवात केली. शके १५८१ म्हणजे सन १६५९ या वर्षाचे सुमारास दक्षिणेंतील बराच मुलूख त्याणें काबीज केला व फौजही पुष्कळ वाढविली. पातषहाच्या तर्फेन देशाचे संरक्षणार्थ असलेल्या लोकांच्या द्वारे जेव्हां अनेक प्रकारे शिवाजीच्या कागळ्या पातषहाच्या कानावर गेल्या, तेव्हां पासून कोणत्या रीतीने तरी यास धरून आणून नाहीसा करावा; अशा विषयी पातषहा अल्लिअदिलषहा याणें अनेक उपाय केले, परंतु सर्व निर्फळ होऊन दिवसें दिवस शिवाजीचें वर्चस्व होत चाललें. शेवटीं निरुपाय होऊन, आपल्या फौजेतील अफझलखान नावाच्या बलाढ्य सरदारास; शिवाजीस जिवंत धरून आणण्यासाठीं पाठविण्याची योजना केली.

वरील सरदारास पाठावपयीचे योजने पासून, शिवाजीच्या हातून त्याचा पराभव होई पर्यंत झालेला इतिहास या पुस्तकांत आहे.

हे पुस्तक. मे० क्या० ग्रांटडफ साहेब यांणी केलेल्या इतिहासा वरून व कांहीं जुन्या माहिती वरून तयार केले आहे.

नवीन पुस्तक करण्याचा हा माझा पहिला प्रसंग आहे.

यास्तव विद्वज्जनांस विनंती करितों कीं, दोषांकडे दुर्लक्ष्य करून गुण ग्रहण करावे व असेंच दुसरें एखादें उपयुक्त पुस्तक करण्यास मला उत्तेजन द्यावे.

या पुस्तकांतील दोष कोणीही मला कळविल्यास त्यांचे आभार मानून दुसऱ्या आवृत्तीचे वेळीं ते निट करीन.

रा. रा. बालकृष्ण आत्माराम गुप्ते यांणीं, रा. रा. रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर, बा. हा. स्कु. चे असि. मास्तर यांच्या मतासह शिवाजी विषयीं कांहीं माहिती पाठविली, यास्तव उभयतां देशकल्याणेच्छुंचें अनेकवार आभार मानितों.

हें पुस्तक तयार करण्याच्या व तःसंबंधी सर्व कांभीं, रा. रा. कृष्णाजी पशुरामगोरे मनोविहार कर्ते याणीं उत्तम प्रकारें सहाय केल्याबद्दल त्यांचे आभार मानून या पुस्तकाच्या या आवृत्तीची व पुढील निघणाऱ्या सर्व आवृत्तींची मालकी त्यांस मोठ्या संतोषानें दिली आहे.

कोंडो सखाराम घाटे,
असि० मास्तर ठाणें.

—————

ना.

२८

अफझल खानाच्या मृत्यूचें नाटक,
प्रारंभ.

अंक १ ला.

—000—

मंगलाचरण.

(वसंततिलका)

भालीं सुधांशु विलसे गजचर्म आंगीं,
लक्ष्यां हुताशन हलाहल कंठभागीं ॥
चंद्रप्रभेसम विभूति विलम्बदेहा,
रूपा स्वभक्तप्रिय शंकर इष्ट देहा ॥१॥

[पृथ्वी लुद.]

सदाहि सरला गाते स्तवानीं होय जीच्या हरी,
रमूनि रसनाग्नि जी सकल काळजीच्या हरी ॥
स्वदासअवनींपटुःव कविकालिदासीं दिसे,
तिला स्तवुनि प्रार्थितो ममजडत्व भंगो तसे ॥२॥

(मंदाक्रांता)

राहे देहा तप वरूनियां जो सदा जीवकार्या,
मत्तामायाकुटिल त्यजुनीं भोगिली ज्ञातिधर्या ॥
दावी लोकां सुखमपथ जो नाशि कामादी सांस,
सप्रेम मीं षडारिभित तो वंदितो रामदास ॥३॥

(मंगलाचरण झाल्यानंतर सूत्रधार येतो.)

सूत्रधार.— पुरे हा विस्तार, आतां जगञ्जालकाचें स्मरण
करून त्याची स्तुति केली पाहिजे.

पृथ्वी छंद.

जगज्जनन, पालन, क्षयहि होय इच्छावळें,
गमे सकल कल्मष क्षय करील कोपानलें ॥
दिवा निशि प्रकार हे असति शक्तिचे ज्याचिया,
शमादि नव साधुनी स्मर मना पदा त्याचिया ॥१॥

सज्जनांचें पालन, दुष्टांचा संहार आणि सृष्टीचा यथा
नुक्रम हीं कृत्ये ज्याच्या इच्छेनें होतात तो जगदीश सर्वत्रांचें
कल्याण करो. (पडद्याकडे पाहून) पारिपार्श्वका, सर्व सिद्ध-
ता आहेना? श्री रघुकुल तिलक जो श्री रामचंद्र त्याच्या
उत्साहार्थ सर्व गुणिजन समाज एकत्र जमला आहे, तसेंच
देशकल्याणेच्छु व देशाभिमानी सूज्ञ जनानीं आज्ञा केल्या
प्रमाणें, हिंदूधर्मोच्छेदक यवनांचा पराभव करून, त्रस्त झाले-
ल्या प्रजांस सुखापत्नी देणारा छत्रपती शिवाजी महाराज
याच्या इतिहासिक कथेचे नाटक करून दाखविणार, याज
करितां त्वराकर ! त्वराकर ! !

(इतक्यांत पारिपार्श्वक येतो.)

पारिपार्श्वक.— मित्रा सूत्रधारा, सूज्ञजनांच्या आज्ञे
प्रमाणें शिवाजी महाराजाच्या इतिहासातील असा कोणता
भाग आहे कीं; ज्यांत वीर, भक्ति, भयानक, करुणा आणि
श्रृंगार हे रस आहेत !

सूत्रधार.— मारीषा, स्मरण कर, जनांचें मन रंजन कर-
ण्या करितां विद्वान कवि जो भालचंद्र त्याणें, विजयापूर
स्थित अल्लीअदिलषहा पातषहा कडून, छत्रपती शिवाजी
महाराज यांस धरून नेण्या करितां अफझल नावाच्या
सरदाराची योजना झाली होती व त्यानें महाराजांस धरून

आणीन अशी प्रतिज्ञाही केली होती, त्या बलाढ्य सरदारस महाराजांनी आपल्या चातुर्यबळाने हतवीर्य करून त्याचा शिरच्छेद केला, या भागाचे नाटक, ज्यांत बहुतेक सर्व रस आहेत असे करून दिले आहे ते तुला स्मरत नाही काय ?

पारिपा०.— (स्मरण केल्याप्रमाणे करून) हो हो, ध्यानांत आले, ते नाटक योग्य आहे खरे, जे पाहिल्याने मनरंजन होणार नाही असा एकही मानवी प्राणी नसेल.

सूत्र०.— तर मग आतां तयारीस लागावे.

पारिपा०.— (विचारयुक्त होतसाता) मित्रा, सर्व योग्य आहे. पण ते बहुतेक सर्व उर्दू भाषेत आहे म्हणून विचारतो, आपल्या पात्रांस ती भाषा अवगत आहेना ?

सूत्र०.— हो हो, आहे यांत काय संदेह ! तू पहाशील कीं, या रंगभूमीवर पात्रे रसभरित कशी भाषणे करतील तीं ! भाषणे करण्यांत नाटकपात्रे तर प्रवीण आहेतच व त्याणीं उत्तम भाषणे करून सर्व जनांस रंजवावे अशी श्री सरस्वतीची प्रार्थनाही केली आहे. तर त्या विषयीं किंचितही काळजी नको.

पारिपा०.— बरे तर हा मी सिद्ध आहे. (थोडासा पुढे जाऊन मार्गें घेतो.) सिद्ध आहे असे म्हटले खरे पण नको, मला आठवण झाली, मला जाऊंदा, पाहिजे असल्यास तुम्हींच जनांचे मन रंजवा. हो हो ! आपले आपण पाहावे, मित्रा सूत्रधारा, मीं घेतों बरे. (जाऊं लागतो)

सूत्र०.— अरे इकडे ये. (आल्या नंतर) तू काय म्हणतास ते मीं समजलों नाहीं. स्पष्ट सांग काय ते.

पारि०.— स्पष्ट काय सांगायचे, तुमच्या नाटकाच्या

नादीं लागल्या मुळें सर्व जन " नाटकी विदुषक, नाटकी विदुषक " असे म्हणून नाकें मुगडतात. या साथीं म्हणतो. बुम्ही पाहिजे तें करा, आपली मानमान्यता राहावी हें जर मनांत आहे व जर अन्नची इच्छा आहे तर " संगत्यक्त्वा सुखीभव " हा मंत्र व जपला पाहिजे. अर्थात आपणापासून दूर राहिलें पाहिजे

सूत्र०.— (हसून) शात्रास शात्रास! " नाटकी विदुषक " असें तला लोक म्हणतात हें लांछन आहे असें तुला वाटतें काय? काय समज हा! अरे ऐक, नाटकाचें महत्त्व पुष्कळ वेळ तुला सांगितलें असल व आतांही सांगतो पहा, हर कोणत्याही पुरुषाचा किंवा व्यक्तीचा इतिहास वाचून त्यांच्या सद्गुणा विषयी किंवा दुर्गुणा विषयी, शौर्या विषयी किंवा दुर्बलत्वा विषयी, औदार्या विषयी किंवा कृपणते विषयी किंवा हर कोणत्याही गुणा विषयी वाचणारांच्या मनांत उत्पन्न झालेली जी बुद्धी तिचें दृढीकरण करण्यास अथवा इतिहासांतील प्रकार प्रत्यक्ष डोळ्यां समोर उभे करून दाखविण्यास सांप्रत काली किंवा प्राचीन काली नाटका शिवाय दुसरें साधन नाहीं व नव्हतें असें जर आहे तर 'नाटकी' या संबोधना पासून तुला राग यावा काय? न्हः हा तुझ्या असमजसपणाचा पारिणाम होय. एकाद्या महत्त्वाच्या कामीं जो साह्य करितो तो कधीं तरी निंदेस पात्र होईल ही गोष्ट मनांतही आणू नकोस.

पार्श्व०.— पहा, आतां लागलेंच मन फिरलें. तुमचे सांगण्या प्रमाण पुनः पुनः मला वाटते. नाटकाचा कंटाळा येतो आणि कव्हां नाटकाचा योग येईल असे ही वाटतें. बरें असो मी तज्जार झालों. प्रथमता आता काय करणार?

सूत्र ०— आतां अगोदर रंगभूषीवर, मुसलमान लोकांच्या जुलमी अमलांतलि त्रासलेला एक गृहस्थ प्रवेश करलि व त्या नंतर विजयापूरच्या पातषहाचा दरवार होईल, यास्तव त्यांत जें न्यूनाधिक्य होईल त्या विषयीं तुजें लक्ष्य असावें. (असें म्हणून निघून जातो)

पारि ०— ठीक आहे. [सभेकडे पाहून आपल्याशीं] कां? तुं राहिलासना पुनः? वावा “जीवंत मनुष्याची खोड मेल्या शिवाय जाणार आहे काय” ह्मण आहे धाध्याचा झाला पाग्या त्याचें येळकोट राहीना, दहस्वभाव जाईना’ तसें तुजें. असो, आतां आपण त्या समरचे आजस उभे राहून कोण थें थें येतो व काय बोलतो तें ऐकून मग आंत जावें. [एकीकडे उभा राहतो]

[इतक्यांत निरुपायी झालेला असा एक ब्राम्हण येतो.]

ब्राम्हण.— (साशंकित हो-साता हात जोडून) हे जगान्जियंत्या प्रभू ! या देशांतिल प्रजांचा पुरातनकालापासून धर्म लटला ह्मणज वंदाक्त हाय, हा असख्य वर्षे पर्यंत चालत आला असून सांप्रत कालीं या वंदोक्तधर्मानुयायी प्रजांवर असा कांहीं प्रसंग आला आहे कीं, हा प्रसंग जर या प्रमाणें कांहीं दिवस पर्यंत गुजरून राहिल तर धर्म दिगांतरास, जाईल इतकेंच नव्हे तर प्रजाही परलोकवासी होतील. हर! हर! ! हे चांडाल, जुलुमी, धर्मभ्रष्ट, शिखानष्ट आम्हां प्रजांस कसे त्रास देत आहेत, शंकर, विष्णु, गणपती, देवी, नारायणादि देवतांचीं देवालये दुष्टांनी भ्रष्ट करून त्यांचा विध्वंस केला आणि तेथें मजीदी बांधल्या, हिंदुधर्माच्या लोकांनी मुसलमानी (महंमदी) धर्म स्वीकरावा म्हणून त्यांस सहन करण्यास दुर्धर अशा शिक्षा करित आहेत अ-

नेक तऱ्हेचे जुलुमी असे कर वसवित अहित, शहरोशहरीं व गावोगांवीं त्यांचे यवनलोक फिरून रयतेस जुलुमानें वाटवीत अहित न्या मुळें संसाराचें भंडावें होत आहे. नारायणा! तूं नेत्र झाकिलेस काय? ही रयतेवर गुजरली हो तुझीच सत्ता काय? हे सर्व अनर्थ मुला मानवतात ना!! “धर्मसंस्थापनाथयिसंभवामियुगेयुगे” हें वाक्य तूं विसरलास वाटतें! असो, तूं सर्व साक्षी, सर्व द्रष्टा आहेस तुला या एका तोंडानें किती सांगूं! ! जें तुला योग्य दिसेल तें तूं कर, परंतु पुनः करुणा भाकून सांगतो कीं, त्या नीचांच्या यातना यापुढें आमच्यानें सोसवत नाहीं, देशील तर कृपादृष्टी करून दयाळू व धर्मपाल असा राजा दे आणि नाही तर पृथ्वी वरील पंचतत्वांतून कोणत्याही एका तत्वास आज्ञा करून त्या कडून आम्हास नाहीसे करून टाक आणि आपल्या प्रिययवनास घेऊन चिरकाल जगतांत सुखी नांद. (असें बोलून शोकातुर होऊन निघून जातो.)

पारि०.— [आपल्याशीं] शिव शिव!! ही हिंदु धर्माची स्थितीना! देवा, त्रिचाऱ्या धर्मभोळ्या लोकांस कष्टानें मिळविलेलें अन्न खाण्यासहि निर्भय जागा नाहीना! असो (जनांस) आत! या रंगभूमीवर अलिअदिलषाहाचा आमदरवार होणार, येथे नाटकास प्रारंभ झाला यास्तव श्रोत्यांचें इकडे लक्ष्य असावें अशी विनंती आहे (असें हणून निघून जातो.)

प्रवेश १ ला.

स्थल.— विजापूर [पातषहाचा आमदारवार.]

पात्रे.

अलिआदिलषहा विजापूरचा पातषहा.

फतेखां आणि
हबीबखां } वजीर.

मोरझा अलि
चिखलिजखां. } सरदार.

मुनषी मुनशी.

चोपदार चोपदार.

अफझलखां एक मोठा शूर सरदार.

[पातषहा तख्तावर नैचा पीत दाढीस हात लाऊन

विचारांत बसला आहे, वजीर दोन्ही बाजूभ उभे आहेत.

उजवे कडे सरदार हत्यार बंद हात बांधून आपापल्या

जागी उभे आहेत व डावे कडे कामकून व कचेरींतिल इतर

लोक आपापल्या दर्जां उभे असून पातषहाकडे पाहात

आहेत. मिजाजअला, मिजाजमुबारक,

अलहमदुलिल्ला, मिजाजअकदस, अशी ध्वनी निघत

आहे)

चोपदार.— निगेह रूबरू, निगेहरखे, निगेह आदाबपर

पातषहा अलिअदिलषहा बाहादर, आपके षफकालसे

आदाबसे, वफज्जले इलाही खुदाकरे और हुजूरके दुष्मनो-

का पायमाल हो जावे.

पातषहा— (सर्वत्रांचे मुजरे घेऊन) खैरियत.

हबीबखां— तकसीर माफ हो, हुजूरके दुष्मन आज

फिकरमंद मालूम होते है, खुदा हकमें खैर करे.

पातषहा— (सर्वास बसावयास सांगून) देखो भला, काफर दुष्मन सिवाशी फिलहाल बहुत मगूर हो गया है और अक्सर वहाँके सुबेवालोंके अरज हुजूरमें आते हैं के, आज सिवाशीने फलाना किला लिया, आज सिवाशीने, फलाने फौजकी शिक्स्त कियो, आज सिवाशीने फलाना मुल्क अपने तसरूफमें लेलिया, देखो, मैं इस बढफैलीसे सबीरोज हैरान हूँ, इस कंबख्तके वास्ते हमारी सवारी खुदब, दबलत उनके तरफ तशरीफ लेगये; लेकिन कंबखत खबल नहीं हुवा. लूट लाट और छुपा डालके हैरान करता है; इस कंबखतको सजा किस तौरसे पोहेचेंगी येही फिकरमें मैं फिकरमंद हूँ देखो, वोह कमनसीब केतना बड़े आदब है! सौ फरमान सरकारके तरफसे गये होंगे; लेकिन हाथ बांधके अबतख हाशर न हुवा. इसवास्ते मसलहत क्या करना येह फिकर मेरेपर गाल्भ है.

फतेखां— या इलाहि ! सिवाशी अजब कंबखत है. हुजूर के तरफसे इतने फर्मान जाते हैं, लेकिन उसकी कमनसीबी उसको हाशर होनेको अटकाती है. खुदावंत, उसके मौतने उसको घेर लिया है ! उसकी क्या विसाद है ! हुजूरसे एक गुलामको हुकूम हो तो उसको जमीनदोस्त कर डारगा. उसको सजा देनेके वास्ते गुलाम अफझलखांको हुकूम हो तो एक लहजेमें उसकी खाक बाकी न रहेगा. उस कमनसीबके लिये मिज्ञान मुबारखपर इतनी फिकर जरूर नहीं.

पातषहा— ओहो ! अफझलखां वैसे बहादुर है ? जो कदी येह खिदमत अफझलखां बजा लावेगा तो उसको बहुत सर्फराज करेगा.

हबीबखां— (आदाब करून) पातषहा सलामत, अ.

अफ़सलख़ांकी क्या ग़ख़दूर है ! हुज़ूरका हाथ मेथारक़ किसी केभी सरपर हो तो अस्माका जमीपर लावेगा या जमीका औधी कर देवेगा. अफ़सलख़ां तो पातषाही फौजमें जवामद और तदवीर वाला है.

पातषहा— हां, दुहस्त हुषार मालूम होता है, अलबत्ता खिदमत बजा लावेगा इसमें षक नहीं.

फतेख़ां— हुज़ूरसें कुछ छुपी हुई बात नहीं, बडेसें छोटे तख और दौलतमदसें गरीब तख येक येक आदमी हुज़ूर के नज़रमें है, यहां कुछ अरज करना जरूर नहीं. हुज़ूर के फरमानेसें मुझकुं मालूम होता है के, वोहि खिदमतपर मुकरर होवेगा और फतेहभी पावेगा.

पातषहा— मै खुब समजतहिं के, वोहि उसकु हुज़ूरमें बांध लावेगा या दोजखकुं पोहोचावेगा, [हबीबखानाकडे पाहून] क्यों? इसबातमें आपनी क्या सलाह है ?

हबीब— [आदाब करून] जो फतेखाने हुज़ूरमें अरज किया सो लायक तारीफका है, और हुज़ूरसेंभी कुछ बात छुपी हुयी नहीं, हुज़ूरके दिलपर सब रोषन है.

पातषहा— [चिखलिजख़ां कडे पाहून] आपकी क्या सलाह है ?

चिखलिज— गरीबपरवर पातषहा सलामत, जो फतेख़ाने और बजारे हबीबख़ाने हुज़ूरके खिदमतमें अरज किया सो बरहक़ है. और गुलाम उमेदवार है के, इसीबख़त अफ़सलख़ांकु हुज़ूरमें हाजर करके उस कबख़तको सजा भोहोचानेका हुकुम हो. गरीबपरवर, मै क्या अरज करूं इस क्षम नसीबन बहुत दगा मचाया है और पातषाही कुंभकुं कुछ खातरमें नहीं लाता, येही निसानी उसके

मौतकी मालूम होती. एक दफा बाहादुर अफ़ज़लखांके हातसे दो जख्मों को पोहोचें तो वो, पातषहाके दुष्मनीसे और लोक उसके जुलूमसे खलास होवेंगे.

पातषहा— (चोपदाराकडे वळून) कौन हजर है? अफ़ज़लखां इसी वखत हजर होवे.

चोपदार— बहोत मुनाख, [निघून जातो]

पातषहा— क्यौ हवीनखांजी, उस जवानके साथ फौज, हथियार, और सरंजाम भरपूर दिला देना के, जिस्से उस दुष्मनको पकडनेके काममें किसकीभी कमती न पड़ेगी. क्यौ के, कहा है " भेडियोंके षिकारको घेरके षिकारका सरंजाम रखना "

हवीन०— सच्च है खुदावंत, और, सरकारका नाम सुनतेही दुष्मनोंका कलेजा फटजाता उसी माफक उस गुलामकों देखतेही दुष्मन भाग जाते है.

[इतक्यांत चोपदार व अफ़ज़लखां येतात]

चोपदार — अफ़ज़लखांके सलामपर निगा किजिये मंहरवान.

पातषहा— क्यौ अफ़ज़लखांजी, खूष तो हो?

अफ़ज़लखां— पातषहा सलामत, हजरके नशरे पर्वरी षसे बदा हमेषा खुशीमें है, खुदा पातषहाको सलामत रखे और पातषहाके दुष्मनोंका पायमाल करे. पातषहाके सलामतीमें हम सब गमोनोंकी सलामती है.

पातषहा— [अफ़ज़लखानास बसावयास सांगून] फिल हाल आपको कुछ कामके लिये बुलाया है.

अफ़ज़ल— आज मेरी बडी नेकबखती है के बहोत मुद्दतसे हजरमें मेरी याद हुई, और हजरके कदम नशर आये

इस जानमें हुशूरके सरफराजीके सिवाह दुसरो कुठ मझे नहीं. ये दुनियां दुरोशा है. यहां हुशूरको नशर जिसके उपर मेहरकी हो वो नेकबखत और करडी हो सो कंबखत.

पातषहा— [चिखलिजखानाकडेवळून] सच्च है अपझलखां हुषियार है.

चिखलिज— हुशूरपर सब रोषन है, अरज करना जरूर नहीं.

पातषहा— तुम्हारा जो इरादा था सो आफझलखांकु जाहिर करो के, उसमे उसकी क्या सला है ?

चिखलिज— (आफझलखानास) अपझलखांजी, तुम्हारी आज बडी नेकबखती के, सरकारकी मेहर आपके उपर कमाल है, देखो, हम सब गुलाम है लेकिन सर्वसे तुम्हारा नसीब बुलंदीपर है के, जो कमीना सिवाशी उसके सजेके वास्ते आपको फर्माया जाता है और मुकरर है के ये बात तुम्हारेसे हो सकेगी. क्यों के, तुम उसकरके बसरा बोगे क्यों के वो कंबखत सामने होके लढता नहीं.

अफझलखां— बसर आनेने बंदेकी क्या मखदूर है. हजरत, यह तुफैल पातषाही निमकका है और मैं खुब समजता हूँ के हुशूरका हाथ किसीभी गरीबके सरपर हो वो गरचे रंडीभी होवे तो उस जवांपर्द बन जावेगी. फेर गुलामने तो सिपाईके खानदानीमे जनम लिया है. अलबत्ता वोह कंबखत नाकको घासते और कानोंकुं पकडके पातषाहोंके गुलामोंके पास हजर होवेगा था तो दोजख नसीब करुंगा. फिर गुलामका इरादा फिरमंद मुबारखके नशदोक आनेका नहीं.

पातषहा— तुम्हारे खैरखाईसे मैं बहुत खुष हुवा और तुम्हारे गायभमेभी मैं यह केहताथा के, यह खिदमत अफझलखाके लायक है और सच्च है के, तुम ये खिदमत बजा लावोगे और पातषाही मुसाहिबोंमें तुमभी येक मुसाहब बन जावोगे.

अफझल— गाविवपरवर, फतेह करके आनेकी बंदेकी क्या भखदूर है ! जो होना सो हूझरके मुबारखसे होवेगा और खिलअलमें नेकनामीके वास्त बंदेकु सरफराजमा करेगे.

पातषहा— नेकीकी जो बात है सो जलदीसे होना चाहिये, क्यौ के, तुम्हारे केहेनेके माफक दुनियां दुरोझा है, किसकु भर्गसा ह के, कल अपन रहेगे, वास्ते खलकु लाहको इजा देनेवालोंक सजा पोहोचाके नेकी कमविगे

अफझल.— खुदा बंदे बंद, मैं अभी हझर हूं के, बंदा बहोत रोजसे उमदवार था के, कुछ खिदमत पातषाहकी बजालावे और दुनियांमे नेकनामी हासल करे, सो आजका मुबारख रोज है, खाविदकी खिदमत फर्माया जाती है और बंदा सरफराज होता है.

पातषहा.— [चिखलीजास] वहांके सुवेदारोंक और सिवाह लांगोंक खत लिखके उसमें ऐसा लिखना के, सबो ने उस जवामर्दको दिल जानसे मदत करना के, जिस मदतसे वो कमनसीव अपने हाथ आजावे [हबीवास] क्यौ ! हुकूमके माफक सबो अमलदार और रयत एकदिल होजावे तो उस कंत्रखतक पकडना सेहज और सेहल है, क्यौके, किताबोंमें कहा है “ दुदिल्लयक्षवद्विष्कनदकोहरा ॥ परागंदगीयारदंभूहरा ” दोदिल एक होवे तो पहाडभी

फोडा जाता है और बहोत चिमठीयसँ एक बडा साप खै-
चा जाता है, फिर सिवाशीकी क्या त्रिसाद है !!

हबीबखां—अलहमदुल्लिला, क्या हुझूरकी पोहोंच है
और कैसे दानोकू हुकूम होता है ! अब तो कुछ षक
नहीं. सबोने समझना. सिवाशीको जंजीर जडवाके
हुझूरमें हजर कियाहि जानो. [आपल्या मनाशीं] अरे कंव-
खन, केतने दफे हुझूरसँ तुझपर फारमान गोये ! अखेरिषकों
तेरे सिरपर मौत थी वास्ते हजर न हुवा; उसकी अखेरी
यह तुझपर पोहोंची. खैर, “ जैसा करना वैसा पाना ” यहाँ
किसका क्या इलाज है!! (पातषहास आदाब करून)
गरीबपरवर, वोह त्रिचारा मारा जावेगा या हुझूरसँ गुन्हा
बक्षी हो जावेगी ?

पातषहा.—गुलिस्तानमें लिखा है के, किसीने सापपर
मेहरवानी या रेहमतकी सो रेहमत नहीं कही जाती;
बल्के वो सब आदमीयोपर जुलूम है, और वोह साप जिस-
कू खराब करेगा उसकी बदी रहिमत करनेवालोंके सरपर है.

चिल्लीज.—सुबानअल्ला, क्या खुब फरमाया बराबर
है, सच्च है के, वैसे कंवखतोकू जान कभी बक्षी नहीं करना.

धिरझा.—अलहमदुल्लिला, लायक है के, उसकों देख-
तेही तोफके मोहपर बांधनेका हुकूम हो, या घमसेरसँ
कत्तल करनेके लिये.

पातषहा.—[हसून] खुदा वैसा करे फेर उसकी तजबीज.

अफझल.—(आदाब करून) इसमें कुछ षक नहीं, हुझूर
कदमके तुफैलसँ बंदेकी वहाँ पोहोंचनेकी देरी है, उस कंव-
खतकू हुझूरमें कैद करके लाऊगा या दोजख पहुँचाऊंगा.

पातषहा.—तुम वैसेही जवामर्द हो, वास्ते येह खिद-

मत तुमारे तरफ मुकरर हुई, अब कब जाने चहाते हो?

अफझल.—जिसवख्त हुकूम हो इसवख्त बंदेकी तयारी है; सिपाई और सवार मौजूद हैं.

पातषहा.—बहुत खुब, कल फज्जर जानेकी तयारी रखना. [हबीबास] खिलअत मंगाव. (हबीबखां पातषहाचे हातीं पोषाक देतो व पातषहा अफझलखानास देतो.)

चोपदार.—निगेह खूरू, निगेह रखे, निगे आदावपर अलिअदिलषहा वहादूर. दरबार बरखास्त.

[पातषहा उठून गेल्यावर.]

हबीब.—कोई हजर है?

मुनषी.—जी; बंदा हजर है.

हबीब.—हुझूरके फरमानेके माफक रुक्रे लिखे होगे तो इधर लाना.

मुनषी.—(पत्रे पुढें करितो) जी हजरत, रुक्रे लिखके लये है. अगर मर्जी हो तो दसकते मुबारख फर्माइये.

हबीब.—[कागदांवर सहा करून] बहुत खुब, दल्फरका बंदोबस्त अच्छे तौरसे रखना, (असें म्हणून निघून जातो.)

[सर्व निघून जातात.]

प्रवेश २ रा.

स्थळ— रायगड, (कचेरी.)

पात्रे

शिवाजी, बाजीफसलकर, खंडेरावकांकडे, नेटाजा,
पालकर, तानाजीमालुसरे, कृष्णाजिभास्कर वकील
मोरोपंतपिंगळे आणि इतर नौकर लोक.

(नेटाजीपालकर वगैरे कांहीं लोक कर्चेरीत बसले आहेत इतक्यांत शिवाजी येतो, त्यास पाहून ताजीम घेऊन सर्व आज्ञेने बसल्यानंतर.)

मोरोपंत.— आज सरकाराला येण्याला किंचित उशीर लागला. मी आज्ञे प्रमाणे जावळींतील नौकर लोकांचा तनखा चुकवून त्यांची रवानगी करून दिली आणि उशीर झाला म्हणून लगवगीने आलों.

शिवाजी.— कायहो पंत, विजापुरकरांकडून आलेल्या फौजे पैकीं जे सातशें पठाण आपण नौकरीवर कायम केले व ज्यांच्यावर राघोब्रह्माळ यांची नेमणूक केली आहे ते लोक गरीबीने व एकनिष्ठतेने वागतात ना ? नाही तर मुसलमानभाईं ते, “ तेरे उपर मेरा पाव ” असें व्हावयाचे!

नेटाजी.— छे छे, सरकार, तसें तर मुळींच नाही, जे केव्हां केव्हां माझ्या ताब्यांत येतात त्यांविषयीं मी सांगतो कीं, ते केवळ सरळ असून, त्यांच्या वर्तणुकी वरून असें दिसते कीं, प्रसंगीं आपले लोक कां कुं करतील; पण ते हटावयाचे नाहीत. जावळी येथील तळांत चंद्र ९ रोजीं रात्रीं मी आपला गुप्त निरोप मोरोपंतांस कळवावया करित्वां गेलों तो गुप्त रीतीने गेलों होतो. त्या वेळीं त्या पठाण लोकांचीं आपसांत भाषणें चाललीं होतीं त्यां वरून तर माझी त्यांच्या येकनिष्ठते वदल खात्री झाली. त्या लोकां पैकीं एक पठाण शेवटीं झणाला “ आप कहते हो वो सब सच्च है और मैभी यह कहतां हूं के, खुदाके मेहरबानीसें विजापूरके सरदारोंका और हमारा जो रुबरू सामना हो जावे तो अपने जानकी आसा छांड, महाराजा सिवाजीके

लिये उसको मारके मर जाऊं ” या वरून स्पष्ट होते. त्यांची शंका सुद्धां घेणें नको असें मला वाटतें.

शिवाजी.— तें खरें आहे, विजापुरकरांनी त्यांस नौकरी वरून काढून एकदम दूर केलें असून आपण त्यांस आश्रय दिल्याबद्दल ते आपला आभार मानित असतील व खचित विश्वासुक असतील असें जरी आहे तरी, जसा आपण मावळ्यांवर विश्वास ठेवितों तशा विश्वासास ते पात्र नाहीत; इतकेंच नव्हे तर, त्यांच्या विषयीं संभाळून राहाणें आपणास जरूर आहे. कसें मोरोपंत?

मोरोपंत.— खरें आहे सरकार, किती झाले तरी ते प्रसंगी जातीवरच जातील, या साठीं सावधपणा बरा. खरें कीं नाहीं पालकर?

नेटाजा.—हें तर उघड आहे कीं, विश्वासाचें तें स्थानच नव्हे. असो. (शिवाजीस) सरकार, आतां पर्जन्यकाळ संपत आला पुढें कोणीकडे जाण्याची आज्ञा? तूर्त विजापुरचा बंदोबस्त अगदीं ढीला आहे व कोकणांत हपशाचेंही तसेंच आहे, तिकडे शामराजपंत गेले होते त्यांचा पराजय झाला आहे, यास्तव तूर्त या दोहोंपैकीं कोणीकडे तरी जाण्याची आज्ञा व्हावी.

शिवाजी.— (हसून मोरोपंतास) कां पंत, पालकरांस एक ठिकाणीं उगी बसणें तर आवडतच नाही. अहो, हे काल साताव्यांहून आले आणि आज पुनः चढाई करण्यास तयार, (नेटाजीस) अहो पालकर, च्यार दिवस विश्रांती तरी घ्या, मग जावयाचें आहेच.

नेटाजी.— नको नको महाराज, या शिवाय कायता आज्ञा करा. स्वस्थ बसणें मला मुळींच आवडत नाही.

शिवाजी.— बरें आहे, मी आतां या विषयीच गोष्ट बोलणार होतो, परंतु आम्हास ईश्वर कसा साह्य आहे! मी बोलणार तो अगोदरच तयारी. (मोरोपंतास) मोरोपंत, पाहिलें ना! वाडीचा सावंत कसा ने भरवशाचा तो, प्रथम विजापुरीचा कमजोर पाहून आम्हांस मिळाला व देशमुखीचा हक्क सोडवून घेऊन त्या पैकीं एक चतुर्थांश आम्हांस द्यावा व त्या बदल आम्ही त्याचें संरक्षण करावें असे ठरलें असून हालीं तो पुनः विजापूरकरांस मिळाला.

बाजीफसलकर.— सरकार, मघां जशी पालकरांनीं दोघांची नावें घेतलीं त्यांतीलच हा तिसरा आहे, सावंता कडून बोलणें करावयास जेव्हां वकील आला त्या वेळच्या बोलण्याची सर्वत्रांस आठवण असेलच, त्या प्रसंगीं, काय गरीबी! काय मित्रत्व दर्शविलें होतें! ! सरकार, हे सावंत वडवाघुळा प्रमाणें आहेत बरें!

शिवाजी.— हो खरें, तिघही दंड करण्यास योग्य आहेत, या तिघांविषयीं लवकरच विचार केला पाहिजे. [खंडेरावास] कां खंडेराव, तुम्हांकडून होकार आहे ना?

खंडेराव.— होय महाराज, हा पर्जन्यकाल जरीं आहे, तरीं दारू गोळा इतका तयार आहे कीं, प्रत्यहीं लढाई चालल्यास एक वर्ष पर्यंत पुरेल. मला असें वाटतें कीं, तें काम आतां तूर्त बंद ठेऊन द्या एक दोन मोहिमा आटोपल्यावर पाहिजे तर पुनः सुरू करतां येईल, मग महाराज आज्ञा करितील तसें.

शिवाजी.— तुम्ही लणता इतकी तयारी असेल तर तूर्त तें काम तकव ठेऊन तयार दारू गोळ्या पैकीं निमे प्रतापगडी व निमे येथें असा ठेवावा लणजे अडचण पडणार नाही.

खंडेराव.— ठीक आहे सरकार, आज्ञे प्रमाणे व्यवस्था करितो. (इतकें बोलत आहेत तो हैबती नावाचा हेर येतो.)

हैबती.— राम राम सरकार,

शिवाजी.— कां हैबतराव, काय खबर आहे? कांहीं धांदल दिसते आहे!

हैबती.— सरकार, वार्ता त लई दुवाडवाणी हगे, पन बगवा ह्याराज, कोनीबी घाबराया नग. इकत ब्रतमान हये कीं, आपनासनी धरून नेह्याला इजापूरच्या नोड्यानं धाडलिया योक अपझलखान म्हगून सरदार आन त्याच्या संग, पाच हजार घोडेसवार, सातहजार पायदळ, शंभर तोफा, पाचेंछे जेजाल न लई बाण इकती तयारी दिली हाये बगवा आन त्यो उद्याला वांई पाशीं तळ घेनार हाये महाराज. मी विजापुरासन काल रातच्या वकताला निगालो सरकार.

शिवाजी (नेटाजीस) कां पालकर, आपणास विचार पडला होता कीं, आतां कोणीकडे चढाई करून जावें म्हणून न तो इतक्यांत विघ्न आलें पहा. (विचारांत पडतो.)

नेटाजी.— हें विघ्न कशाचें महाराज, असा यःकश्चित सरदार चढाई करून आला म्हणून आम्हीं भिऊं कीं काय? आमची सर्व तयारी आहे, आज्ञा होत असेल तर, जो पर्यंत तो वाईस येऊन पोचला नाही तो पर्यंत वाटेंतच त्याच्या फौजेची कत्तल करून येतो आणि त्या नोड्याला धरून जिवंत आणितो.

बाजीफसलकर.— खरेंच सरकार, यांत तिळभर संशय नाही! फौज, दारुगोळा किंवा हरकोणत्याही युद्धसामग्रीत तिळभरही उणें नाही, मग आज्ञा होईल तसे.

तानाजी.— काय व पालकर, मी सरकारच्या पायाच्या

चाकराचा चाकर हायें, पण म्हणजे म्हणजे हुकूम
करतील तर कांहींही ढोंग करून शान्ति
त न आणिन त्या नोड्याची मुंडिकापुन बागा. इकत्या ल्हान-
शा कामाची चिंता नग कराया.

शिवाजी.— मोरांपंत, आपली सरदारमंडळी म्हणते हे
सर्व खरें आहे, पण आपण फौजेनिशीं जर आज त्याच्यावर
वाईस चढाव करून गेलों तर, ज्या जागीं तो उतरणार ते
ठिकाण फार कठीण आहे. रात्रीचा तेथें आपला निभाव
लागणार नाही, यास्तव मला वाटते की, तुम्हें सर्व तयारी
मात्र ठेवावी, आणि त्याणें तळ दिल्याची बातमी कळल्या-
वर त्याकडे वकील पाठवून गरीबीचें बोलणें चालवावें
आणि त्यांत भेट घेण्याची इच्छा दाखवावी, त्यावर तो काय
म्हणतो तें ऐकून मग विचार करावा. साम दामानें निभाव-
ल्यास नीटच आहे, नाहीतर आपली तयारी आहेच. (पाल-
करांस) कसें पालकर?

नेटाली — ठीक आहे, ही योग्य युक्ती आहे, दोन्हीही
कडून तयारी असावी, प्रसंग येईल त्या प्रमाणें करतां येईल
पण आजपासून प्रतापगडीं जाऊन रहावें हे बरें वाटते.

शिवाजी.— हे मात्र खरें, सर्वत्रांनीं प्रतापगडीं रहावें व
आपल्या आपल्या ताब्यांतील फौजेस गुप्त बातमी देऊन
ठेवावी म्हणजे सर्व सावध राहातील.

(इतक्यांत दौलता नावाचा दुसरा हेर येतो)

दौलता — महाराज, आफझलखान आज संध्याकाळीं
वाईस येणार.

शिवाजी.— (सरदारांस) आतांच त्याकडे वकील पाठ-
वावा म्हणजे तो येऊन पोचतो तोंच रामरामो होईल.

(सर्वांचा होकार पडल्यावर कृष्णाजीपंतास) अहो वकील सर्व हकिकत आपणास माहित आहेच, यास्तव संरक्षणा करितां कांहीं लोक बरोबर घेऊन वाईस निघून जावें आणि अतिशय गरीबीचें बोलणें बोलून त्यावर तो काय म्हणतो तें ऐकून व्यावें. तुम्हांस याहून जास्त सांगण्यास नकोच.

कृष्णाजी.— ठीक आहे सरकार.

(वकील निघून जातो, व सर्व लोक प्रतापगडीं जाण्यास निघून जातात.)

प्रवेश ३ रा.

रथळ— वाई (तळांतील कंचरी)

पात्रें.

अफझलखान, सैयदहुसेन, जाफरखान, गोपिनाथपंत ; हुजुया, कृष्णाजी भास्कर वकील.

(अफझलखान लोडाशीं बसून नैचा पीत दोघां सरदारां-
शीं बोलतो)

सैयद.— हजरत, खुदाके मेहेरसें सरदार और फौज यहां तख आ पहुंची. आगे क्या हुकूम होता है.

अफझलखान.— [निःकालजिपणानें जांभया देत] का-
हेका हुकूम? सुनो सैयद, अपने पातषहाके दरवारमें उस कंत्रखत सिवाशीकी बडी दिमाख है और हुजूर अपने दि-
लमें समझते है के, सिवाशी बडा जोरावर है और अकलमं-
द है; लेकिन मै अपने दिलमें ऐसा समझताहूं के, उसकूं-
पकडना बहुत सेहेल है. जब चाहे तब जाके पकड लें
आना. उसके लिये कुछ धास्ती करनेकी जरूर नहीं.

जाफर — मेहरवान, आप कहते हो ये सब सच है क्यौके, अपनी ताकत वैसेही है, लेकिन मैं ऐसा सुनाहै के, हुजूर-सैं जिस पठानके पटालनकूं रजा मिली उसमेंसैं सात सौ जवानकूं कमनसीवनैं अपनेपास रखैं है, सिवाह ये मुल्कमें उसका नाम मषहू है. हम अजाने लोग. न मुल्ककी तौर मालूम या न मकानकी खबर, उनका कलाअ वशत कठन है, इसलिये मैं अरज करताहूं के, कुचभी मसलहन ऐसी मुकरर करना के, जिस्में वा निमकहगम झट अपने हाथ आ जावे.

अफ़्ज़ल.— सच है, जाफरखां, तुम्हारा केहना दुखस्त मालूम होता, तुम्हारे कहागाफक ये मुल्क है और सातसौ जवान पठान उनकेपास, सिवाह मरेठोंकी पटालना बहुतहै उस पठानो की पटालन ऐसी जोरानर है के, जो कबो उसमेके सौ जवान हमारे हजार जवानोंपर आवेगे तो अपना इलाज न चलेगा और हमकूं यहासैं भागना जरूर पडेगा, सिवाह हुजूरमुबारखके आगे मैंने कहा है के, सिव शिकूं पकडकर जो हुजूमें न लाऊं या दाजखकू न पोहोचाऊं तो मुं नदिखाऊं. वास्ते बडे तजवीजसैं उसकू तावेमें लेना.

(इतक्यांत हुजूर्या येतो.)

हुजूर्या.— मरेठोंके तरफसैं कोई बकील आया है और अंदर आनेके वास्ते अरज है.

अफ़्ज़ल.— कयो सय्यदखांजी, कमनसीवनैं बकीलकूं भेजदिया है, उसकूं अंदर लेनेमें क्या हरकत है ? मुझे मालूम होता है के, अंदर आवे तो कुछ हरकत नहीं. आपने लफ्करके आजू बाजू बंदोबस्त रखना और उस बकील कूं अकेला अंदर बुलाना.

सप्यद.—कुछ फिकर नहीं, वो आवे और उधरका संदेशा कहे तो दुष्मनकी ताकत खबर हो जावेगी.

अफ़ज़ल.— [हुज्यास] उसकुं जाके केहना के, तेरे पास कोई हत्यारबंद होवे तो उसकुं बाहांहि रखके तं अंदर आव. (हुज्या जातो.)

जाफ़र.— सरकार, वो वकील सिवाशीके तरफसे माफ भंगनेके वास्ते आया होगा, इस वास्ते उसके साथ बड़ी मीठी बात करनाके जिसे उसका दिल खुशी हो जावे और अपने हात मिलजावे.

(इतकपांत शिवाजीचा वकील कृष्णाजी भास्कर येतो.)

कृष्णाजी.— [सलाम करून] मी, मराठे राजे शिवाजी महाराज्यांकडून आलों आहें.

अफ़ज़ल.— (बसावयास सांगून.) क्यौ पंडत, आप वकील हो ?

कृष्णाजी — हां सरकार, आपणापाशीं विनंती करण्या करितां त्याणीं मला आपणाकडे पाठविलें आहे.

अफ़ज़ल.— आजि वकील, सिवाशी एतना मगरूर है ? मेरे आनेकी खबर लगगई तोभी हाथ बांधके न आया और तुमकुं भेजादिया आं ! ! पातषहाके मुल्कमें दंगा मचाके हुशूरका हुकूम दिलपर न लेता ! अपने दिलमें हम जोरावर हौं वैसा समझता है, लेकिन पहाडमें चोरोंके मुवाफक टूटके लूट, लाट और छापा डालके लोगोंकी नुकसानी करना उससे राजा नहीं बनता, और तुम कहते हो के, राजा शिवाशी महाराजक तरफसे मैं आया हूं ! ! लेकिन ये अफ़ज़लखान है ! जिस गुरामकी पातषहा अल्लिआदिल बड़ी आदब रखता ऐसे सरदारकुं मिलना शिवाशीकुं बुरा लगा ! ! क्यौ ? जवाब क्यौ न देते हो ?

कृष्णाजी.—खान साहेब, शिवाजी महाराज जाणून वृजून किंवा मानीस्वभावाने आपल्या भेटोस न आले असें नाही, आपलें शौर्य, दरारा व कीर्ती सर्वत्र प्रसिद्ध आहे. मी आपणास खरेंच सांगतो की, आपण येथें आल्याचें वर्तमान महाराजांस कळल्यापासून भीतीनें चिंतात्रस्त झाले असून अन्नपाणी वर्ज्य केले आहे सरदार, आणि अभय मागण्याकरितां मला पाठविलें आहे. त्यांणी जी आपणापाशीं विनंती करण्यास सांगितली आहे ती आज्ञा झाल्यास विदित करीन.

अफझल—(हसून सैयदास) क्यौ सय्यद, पंडत क्या कहता है? बोले, हम यहा आया ये सुनके शिवाजीने डरके मारे खाना पीना छोड दिया.

सैयद.— सच्च है सरदार, ये कमताकत मरेठेलोग. कहा है:— घेरके आगे बकरीकी दिमाख क्या है? उस माफक अपना नाम सुनतेहि उसका कलेजा फट गया है इसमें षक नहीं.

अफझल.— अजि बकील, दुष्मनने क्या कहा है?

कृष्णाजी.— महाराजांचें असें म्हणणे आहे कीं, आपणा सारख्या बलाढ्य पुरुषाशीं लढाई करून मी यःकश्चित् पुरुष जय संपादन करीन हें कधीही घडणार नाही, यास्तव आपण दयाळू होऊन अभय द्यावे आणि आजपर्यंत मी केलेल्या अपराधांची पातषहाकडून क्षमा करावी. मी आजपर्यंत कात्रीज केलेला मुख्य आपणास देतो आणि असें झाल्यावर मग तुमचा म्हणून कुठें तरी आयुष्याचे दिवस काढीन. यास्तव दयाळू होऊन या विनंतीचा अंगिकार करावा, आणि अभय वचन द्यावे.

अफ़झल.— [थोडासा स्तब्ध हूगन नंतर] अच्छा, जो सिवाशी लाचार होके अरज करता होगा तो देखनेमें आवेगा. अब आप सिवाशीके तरफ जाके उसकूं कहना के, हमारे दिलका इरादा तुझे खबर करनेके लिये अपना बकालि भेज देताहू.

कृष्णजी.— ठीक आहे मी रजा घेतो. [असे म्हणून निघून जातो.]

अफ़झल.—क्यौ सैयद, अपनेपर खुदाकी रेहम नज़र है, बिना तसदी लिये अपनी मसलहत बनती है. सुनो सय्यद, जो इसवख्त सिवाशीका कहेना हम न कबूल करूं तो अपना काम न बनेगा, क्यौ के, ये वाई सुबका काम थोडे दिनके पीछे मेरे हाथमें था, तबसे मुझे खबर है के, ये मुल्क अपने हाथ आनेकी बडी मुष्कल है. इसलिये सिवाशीका कहेना सुनके कबूल करना इसमें आपकूं ये सब मुल्क मिलजावे और हम एक पातषहा बन जाऊंगा.

जाफ़र.—सरकार, ये सिवाशी बडा कापर है और अकलमंद है. कहेगा एक और करेगा दुसरा, इसवास्ते कुच्छभी करोगे सो विचार से करना.

अफ़झल.— [सैयदास] क्यौ सैयद, मेरी ताकत जाफ़रखां अब तख न जानता, बिजापरसरकारमें अकलमंद जवामर्दमें मेरी बरोबरी करनेकूं कोई न सकता. मैं अभि ऐसा इरादा किया है के, गोपिनाथपंडतकूं सिवाशीके तरफ भेज देना. और खबर करना के, तूं जो कहा माफक मुल्क हमारे ताबेमें देवोगे तो तेरे वास्ते पातषहाके पातष माफीका मैं अरज करके बडा या छोटा मुल्क तुझे दिला दूंगा. क्यौ ?

सध्यद.—बहोत खुब, ये सरकारका केहना बहोत अच्छा मालूम होता.

अफझल.— (गोपिनाथपंतास) गोपिनाथपंडत, अभी मैं कहा उतमाफक, सिवाजीके तरफ जाके उसकूं केहना और वो क्या कहता है वो सुनके मुझे खबर करना.

गोपिनाथ.— बहुत सुनारक, अवि हम रजा लेताहूं
(असें म्हणून पारगांवस येण्याकरितां निघतो.)

प्रवेश ४ था.

स्थल— प्रतापगड. (कचेरी)

पात्रें.

शिवाजी, मोरोपंतपिंगळे, नेटाजीसलकर, तानाजी,
बाजीफसलकर व इतर नौकर वगैरे

(शिवाजी वगैरे सर्व कचेरींत बालत बसले आहेत.)

शिवाजी.— [नेटाजीस] तुम्ही म्हणत होतां कीं, फौजेसह जाऊन अफझलखानाचे तळार छपा घालावा आणि त्यास कैद करून आणावे, पणु ते कठीण होते; कारण तो सरदार बलाठय, दारू गोळ्याची भण्ण तयारी, गात्रीचा प्रसंग यास्तव आपण जी योजना केली आहे ती उत्तम असें मला वाटते, कारण "जो जो नीचा हो चले तो तो ऊचा होय" गरीबी दाखऊन मतलब साधना हे सर्वोत्तम. कसें मोरोपंत?

मोरोपंत.— सरकारचे ह्मणणे खरे आहे, परंतु जरी आपण त्याच्या फौजेवर चढाई करून जातो तरी अपयश येते असें नाही. जगदंबेचे कृपेने आपणापाशीं जी तयारी

आहे तिचा शतांशही विजापूरी नसेल. तर्तची योजनाही उत्तम आहे. दोहों पैकीं जें साधेल तें साधो?

नेटाजी.— बरें, झालें तें उत्तमच आहे; परंतु अद्याप कृष्णाजीपंत कां परत येत नाहीं. माझ्या मनाला उगाच हुर. हुर लागली आहे. न जाणो, ते अविचारी मुसलमान ! प्रसंगी वकिलासही बक्षीस मिळावयाचें! मी आपणा कडून सावधपणा केला आहे तो हा कीं, पन्नांस निवडक शिपाया. सह खंडेराव यांची वकिलाच्या संरक्षणार्थ योजना केली आहे.

शिवाजी.— शाबास पालकर शाबास! तुम्हासारखे धर्म व पराक्रमी गृहस्थ मजजवळ आहेत या मुळें मी कृतकृत्य आहे.

[इतक्यांत कृष्णाजीपंत वकिल येतो.]

शिवाजी.— या वकील, कसा काय अफझलखाना कडोल समाचारं?

कृष्णाजी.— (नमन करून) सरकार, आहे तो सर्व बराच आहे. आज्ञे प्रमाणें त्याकडे जाऊन दीनतेचें बोलणें दोल्लो, त्यांत अतिशय भितरेपणा दाशित करून “ आम्हांस जर आपण पदरांत घ्याल तरच आमचा बचाव आहे ” असें ही सांगितलें, त्या नंतर त्याचें व बरोबरील सरदारांचें बोलणें होऊन, आमचे कडोल बोलणें बोलावया करित; गोपिनाथपंत नावाचा वकील उद्यां पाठवितो असें सांगून माजी रवानगी केली, तो वकील आज सायंकाळीं तेथून निघून उद्यां सायंकाळीं पारगांवास येईल व परवां प्रातःकाळीं अफझलखानही फौजे सुद्धां पारगांवीं येईल.

शिवाजी.— ठीक आहे, वकील येणार हें उत्तमच आहे, परंतु तुम्ही तेथून सर्व प्रकार प्रत्यक्ष पाहून आलां आहां त्या वरून त्या मुसलमानांची धूर्तता वगैरे कशी काय पाहिली?

कृष्णाजी.— सरकार, कशाची धुर्तता आणि कशाचें काय गलेलठ ते. आत्मस्तुति करितां करितां मरावयाचे. एकानें बोलावें आणि बाकीच्यानीं “सच्च है खुदावंत” असें म्हणून मिशांवर हातफिरवूनं माना डोलवाव्या. राजरिती किंवा मनुष्यपणा त्यांच्यांत वसत नाहीं म्हटलें तरी चालेल.

शि०.— वरे सर्व ठिक आहे, (बाजीफसलंकर यांस) आपण व तानाजी वगैरेनी येथील बंदोबस्त राखावा. मी. नेटाजी खंडेराव व इतर काहीं लोकांस बरोबर घेऊन पारगांवांस जातो, तेथें कचेरी करून वकिलाची भेट घेऊं [असें म्हणून मडळीसह शिवाजी पारगांवास जातो.]

प्रवेश ९ वा.

स्थल— प्रतापगड (शिवाजीचा महाल)

पात्रें.

सईबाई [शिवाजीची स्त्री] चिमा, चंद्रभागा आणि यमनी (या तिघी दासी.)

(चिमा व यमनी या दोघी लुगड्यांच्या घड्या घालीत असून एकमेकीशीं बोलतात)

चिमा.— यमने; जा जिन्याप शीं आणि बाईसाहेब येतात आहेत कीं काय तें पहा.

यमनी.— [पाहून येऊन] छे कुणी येत नाहीं, असून येण्याची वेळ कुठे झाली आहे !

चिमा.— यमने, पोरी ऐकतेस; आम्हीं जातीच्या बटकी, जन्मभर चाकरी करावयाची आणि पोटाला खायचें म्हणून आम्हांस सुख नाहीं ! बाईसाहेब श्रीमान, आमच्या सारख्या

शेंकडों बटकींच्या अन्नदात्या, कोणत्याही गोष्टीला वाग नाही. म्हणून त्यांस सुख नाही. मिळून पृथ्वीत कुण्णी सुखी नाही इतके खरे.

यमनी — असं कां म्हणतां, बाईसाहेबांनाका सुख नाही? सुख असून जर त्याला दुःख मानलें तर मग काय उपाय! पण पाहूं गेलें असतां मला वाटतोंकें, आपल्या बाईसाहेबांच्या दुःखाचं कसं तं नाव सुद्धां माहित नसेल. मला बाई त्याचा आनंद आहे हे! न दानं असच ठेवावं. यांचे एकाचे एक-वीस व्हावे न त्यांच्या पदरीं आमच्या सारख्यांचा शेर असावा.

चिमा.— अग, तूं म्हणतेस तं खरं, पण बाई तं ज्याचं त्याला माहित आपण म्हणतां राजा सुखी, पण ती आमची समजूत खोटी आहे, आमचं मेलं काय? सकाळीं उठूं म्हणजे हिकुडलं तिकुडलं काहीं काम करावं न दिवस मात्र "वयासाहेब, ताईसाहेब" म्हणून पाठीमागून फिरावं न गर्जी संपादाची हेच काय तें काम, पण थोरांचं कसं, त्यांना अन्नची, पैशाची, हाताखालच्या चाकरमाणसांची काळजी करावी लागते. राजाला तर विचारूच नको! आज काय, अमूक राजा आला चढाई करून! उघ्यां काय, आलं धरणं लपा घोड्याच्या लिदींत! कसं तरी कर न राख आपला जीव. सर्व रात्र दिवस चिंता कशी मनाशीं बांधलेली जशी. यमने, आतां बाईसाहेब सुखी कीं, आम्ही सुखी? वया, थोरांचं थोरांना. आपण उगीच राहावं न दिवस काढावे

यमनी.— अहो, तुम्हीं म्हणताहं सर्व खरं, पण सदाकाल का कुठे असा प्रसंग येतो, येखादवेळ येतो तेव्हां मात्र अंघळ काळजी; पण एकीं सदाचं सुख कोणो नेह आहे!

चिमा.— पारी, तुला म हात नाही, मी सांगतें, आपल्या

महाराजांना काय न वाईसाहेबांना काय रात्रीची स्वस्थपणीं झोपसुद्धां नाहीं हो ! खरं म्हटलं म्हणजे हा मदनासारखा पुरुष नही नागीणीसारखी वायको, सर्व सुखें अनुकूल, यांणी कधीं सर्व रात्र सुखांत न आनंदांत काढावी. यमने, अग तूं आतांशीं आलीसं म्हणून तुला माहित नाहीं, पण सांगते. या दोघांची प्रीति जर म्हणशील तर पोरि तिला कुठे उपमाच नाहीं ! पोरिंत सांगितलं आहे कीं, राधाकृष्ण यांची एकमेकांवर आतशय प्रीति होती म्हणून, पण यांची पाहून मला ती काहींच नाहीं असं वाटत. अग, सांगतें ऐक. माझा देखत तर तीं काहीं थट्ट मस्कारी करणार नाहीना ! तरी वाई तं एकमेकांकडे वांकड्या दृष्टीनं पाहणें, मागून हसणें, एकमेकांच्या आंगावर फुलांचे हार फेकणें हा प्रकार पाहून मनाला कसा आनंद होतो ! फार काय सांगूं, आपल्या वाईसाहेबांना जरा महाराजांचे दर्शन न झालं तर ती वायको वेडावल्या सारखी होते न तिचं कुणिकडेही मन लागत नाहीं. (उसासा टाकून] अंवावाई, आलेलं विघ्न तू टाळ म्हणजे झालं ?

यमनी.— वाई, कशाचं विघ्न हो ? मला सांगा.

चिमा.— छ, काहीं नाहीं उगीच म्हटलं.

(इतकशांत शिवाजीची स्त्री सईवाई महालांत येते)

सई.— (पलंगापाशीं उभी राहून) चिमा. चौक्यांत सासुवाई तुळशीस पाणी घालित् आहेत, त्यांच्या जवळ चंद्र-भागा उभी आहे तिथं तूं जा ने तिला इकडे पाठवून दे.

चिमा.— वाईसाहेब. (यमनीकडे बोट दाखवून) ही पार महालाकडे आजच आली आहे, हिला येथची माहीती नाही म्हणून विनंती करितें कीं, तिला संभाळून घ्या.

सई.— आजपर्यंत सासुवाई पाशी ही होती ना ? मला ठाऊक आहे. सासुवाई ते दिवशीं मजपाशीं बोलत होत्या कीं, यमनी पारगी नवीन चाकरीवर आली आहे ती चपळ आहे म्हणून. मला चपळ मनुष्य जीवाभावानं आवडत नाहीतर तूं! कांहीं सांगितलं कीं, सहा महिन्यांची मोहीम आणि सांगावं तेव्हा.

चिमा.— मी ह्मणतें मी आळशी, एक मार्गी, पण वडला पाशीं अकरा वर्षे न या पायांपाशीं आज पांच वर्षे काढलीं. आतां काय माझं, मी म्हातारी, जसा आजपर्यंत मला संभाळून घेऊन माझा प्रतिपाल केला तसा हिचा करा इतकंच सांगतें. [असें म्हणून चौकांत जाते.]

सई.— (यमनीस) मुली, तुझें नांव यमनी ना ?

यमनी.— जी, होय बायसाहेब. काय हुकूम?

सई.— हुकूम कशाचा, कांहीं नाही, हुकूम न त्रिकूम मज, कडे कांहीं नाही. मजपाशीं मनुष्ये असतील त्यांसतीं माझ्या कुटुंबातील आहेत असें मीं गणतें.

यमनी.— मी चुकून बोललें वाईसाहेब, मजवर रागं भरूं नये, मी नवशिकी आहे.

सई.— अग, राग कशाचा. तूं “ काय हुकूम ” म्हटलंस यांत कांहीं अन्याय नाही, सर्वांची ही रीतच आहे, पण माझा स्वभाव मी सांगितला. [तिला जवळ बोलावून] यमने तूं त्या समूरच्या संदुकीतली तसवीर वळखून आणशील का?

यमनी.— होय वाईसाहेब, पण ती कुणाची आणूं?

सई.— हा वेडे, आणखी कुणाचीं.

यमनी.— महाराजांची होय? ती मला माहित नाही, तरी आपण सांगत असाल तर अजमासानं आणतें.

सई.—जा तर आण, पण संभाळहो! त्या एकमेकीला ल गून फुटतील!

[यमनी तसवीर घेऊन येते.]

सई.—[हातांत तसवीर घेऊन न्याहाळून पाहून] ईश्वरा, धन्यमी! धन्यमी!! मजवर तुझे अगणित उपकार आहेत. मला त्वां अशा सुखांत ठेवलेस कीं, माझ्या सुखाशीं तुलना करण्यास जगांत कोणीही स्त्री नसेल. स्त्रियांस मुख्य जें पारतिसुख तें तर मजसाखें कुणालाही नाही. माझ्या माहेरच्या निवाळकरांचा वंश धन्य आहे. त्या घराण्यांत खंडो-गणती पोरी आहेत, पण माझ्याशीं बरोबरी करूं शकेल अशी त्यांत एकही न हीं. (यमनीस) अग, ही कुणाची तसवीर आणलीस!

यमनी.—आई साहेब, हो महाराजांचीच तसवीर आहे यांत संशय नाही.

सई.—हें तूं कशावरून वळखितेस?

यमनी.—मी गरीबाची पोर, मला मोठ्या लोकांच्या स्त्रियांचा परिचय नाही व राजोपचार किंवा तारतम्य नाही, तरी तसवीर हातीं दिल्याबरोबर जी आपली मुखश्री पाहिली त्यावरून मी खात्रीने सांगते.

(इतक्यांत चिमा व चंद्रभागा येतात.)

चंद्रभागा.—आई साहेब, हें काय? आज जेवण नाही का व्हायचं? आई साहेब आपली वाट पाहातातना.

सई.—अग, अजून येणें कुठे झालं आहे! माझा चातुर्मासाचा नेम नाहीका तुला ठाऊक.

चंद्र.—हो खरंच, महाराजांच्या पायांचें तीर्थ घेतल्या शिवाय जेवायचं नाही. आज महाराज गेले आहेत तरी कुठे!

सई - कुणी सागावं! (यमनीस) यमने, सासुवाईना सांग
कीं, मला तीर्थ मिळालें नाहीं आपण जेवावं [यमनी-जातें]

चंद्र.-हातांत काय तं तसवीर कीं काय!

सई.- (लज्जेने ती पदराखालीं लपवून) छे, कांही नाहीं
'फळी ती' हस्तिदंताची.

चंद्र.- (समजून) यावेळी हातांत फळी घेण्याचा हा
काय नेम! [आपल्याशीं] सांगितला असेल कुणी! [जवळ
जाऊन ती घेऊन] मज बटकीपाशीं ही लाज कशाला!
'मी आपल्या जिवानिराळी असे-अज्ञानही आपणास वाटतं का!
सांगा तसे वाटत असेल तर मी जाऊन जीव देते.

सई.- [हसून] कायग तरी वेडी चायको ही! कारण
नसतां जीवावर उदार! मला वाई लाज वाटते, कोण काय
म्हणेल कोण जाणें म्हणून मनाला लाज वाटते. येथें नस
ल्यावर माझ्यानें तर वाई क्षणभर तसविरो शिवाय राहावत
नाहीं.

चंद्र.-पण यांत वाईत तं काय? नाव कोण ठेवणार!
ईश्वर उदंडकाल तुमची अशीच प्रीती चालवो. आणि
(चोंटें मोडितें) तुष्टीचे डोळे फुटोत.

सई.-चंद्रभागा, आतां गडे वेळ जात नाहीं, तुला अंवा
वाईची गाणीं येतात त्यांतलं एक चांगलंसं म्हण.

चंद्र - आज माझा गळा विघडला आहे तरी 'आपण
सांगनां म्हणून म्हणतें.

(गाणें म्हणूं लागतें.)

गाणें अंबेचें.

(त्रिजटेकविंगेपाहिननयनीं घनःशामसां वळा.) या चालीवर.

दाविभवानीमाते अंबेपदपद्मं कोमल ॥

सदयहोउनी अंतः करणींदेई गतीनिर्गळ ॥ धृ० ॥

शिपत्नी सौभाग्यवर्केशंभुप्रियेतु जपती ॥

वाजउनीयां अनंत वाद्ये गती अणिनाचती ॥

जोबाहुनितु जभं कप्रिय अशिकीर्ति जनीं वगिती ॥

राहती ऋद्धीसि द्वीत्यां च्याये उाने चरणाप्रती ॥

जाणत से श्रीशंका सुंदर तुझें गनमंजुळ ॥ १ ॥ सद०

सरोषहोउनि कोडे माजीतु जत्या गुनिकाननी ॥

जगचालकतो शंभूगेल व्यघ्रांवरवेष्टुनी ॥

यजपती जो कर्धे करितो संहारा त्रिभुवनी ॥

अशाप्रभूतें भिल्लिणिं वषेतां षविलेगाउनी ॥

सो राजग इंद्र हे म्णतां भवसागा तुं वल ॥ २ ॥ सद०

(गाण आटपल्यावर चौकात जाताते.)

प्रवश. ६ वा

स्थळ - पारगांव [कचेरी]

पात्र.

शिवाजी, नेटाजी, खंडाव, कृष्णाजीपंत, गोपिना.

थपंत, भूखनकवि, मोरोपंतपिगळे व इतर लोक.

[गोपिनाथपंत येऊन पौचण्याचे अगोदर कचेरीचा थोट उत्तम करून व त्यान एकान्त जागा तयार करून शिवाजी कचेरींत वसला अ हे इतरांपांत हून्या येतां.]

हुजुग्या.— [रामराम करून] सरकार, अफझलखाना कडून गोपिनाथपंत नावाचा वकील सरकारची भेट घेण्या करितां दरवाजापार्शीं आला आहे, आंत येण्याविषयीं परवानगी मागतो.

शिवाजी— [भूखनकविस] कविराज, वकीलास कचेरींत ध्यावें कीं कसे ?

भूखन.— महाराज, कहा है “ सन्नानाभिसधर, आवत भेजतचार ॥ भेद समझके जय करे, ताते करो विचार ” दुष्मनकी ऐसी तौर रहती के, आप या अपना नौकर भेस बदल आना या भेजना और हर एक मतलब अज्ञमाना और अपना भला करलेना, वास्ते जो कुछ करना सो विचारसे करना.

कुण्णाजिभास्कर.— अहो भूखन, हा राजाचा संप्रदाय आहे. राजनीतीत सांगितलें आहे कीं. “ भवेत्स्वपरराष्ट्राणां कार्याकार्यावलाकने ॥ चारचक्षुर्महीभर्तुर्यस्यनास्त्यंधएवसः “ आपल्या किंवा शत्रूच्या राज्यांतिल काम पाहण्या करितां वकील हा राजाचा डोळा होय, यास्तव त्याच्या द्वारे व्यवस्था जो राजा न पाहिल त्यास आंधळा म्हणावा. आतां वकील आपला भेद घेऊन जाईल म्हणून राजाने त्यांचा आंत प्रवेश होऊन दिला तर सामादि विचार कसे चालतील?

मोरोपंत०— अहो पंत, आपण म्हणतां हैं खरें; परंतु “ छिद्रमर्मचक्षीर्यचसर्ववेत्तिनिजोरिपुः ॥ दहत्येतर्गतश्चैवशुष्क वृक्षमिवानलः “ जो शत्रूचें छिद्र, मर्म, पराक्रम समजून घेतो तो घरांतिल अग्नि जसा लांकूड जाळितो तसा नाश करितो. याचा पूर्ण विचार व्हावा.

भूखन ०— क्या अजबकी बात है! आगे ऐसा होगा, —सा होगा ऐसे गुमान करके तुरतकी बात छोडदेना ये बराबर नहीं क्यौं के. निकटकाजकोत्यजिदियो, लाय दूरकीबात ॥ तुरतसुहितकाकरतैहमूरखअपनाघात ॥ वास्तै जो कुछ करना सो विचारसैं करना.

शिवाजी.— कविराजाचें म्हणणें रास्त आहे, कारण शत्रूस साम, भेद याणीं जिंकावे कां कीं, लढाई मध्ये जय अनित्य आहे म्हणजे त्याचा भरवसा नाही. मीं लहान असतां दादोजीनें मला एक वाक्य सांगितलेलें आठवतें तें हें कीं 'विजयंतुप्रियतेतारिन्नयुद्धेनकदाचिन ॥ अनित्येविजयो, यस्मात्कृश्यतेयुद्धमानयोः' म्हणून म्हणतो. तो वकील बोलावयास येणार, कचेरींत येऊन सरळ बोलून रस्त धरिल आणि जर गडबड दिसलीतर गुप्त हरे म्हणून पकडला जाणार नाही काय ? येऊंदा. अफझलखानाचा पांच व त्याच्या निरोपांत जीव काय आहे तें तर पाहूं [हुजव्यास] येऊंदा आंत.

(रामजी जातो व गोपिनाथपंत कचेरींत येतो.)

गोपिनाथ.— (मुजरा करून) मी, अफझलखान नावाच्या सरदाराकडून आपली भेट घेऊन बोलण्या करितां वकील आलों आहे.

शिवाजी.— फार चांगलें आहे, [आपल्या शेजारीं जागा देऊन] बसावं येथें. (तो बसल्या नंतर) आपण जे कांहीं निरोप सांगण्यास किंवा बोलणे बोलवावयास आलां असाल तें निर्भतेनें बोलवां, येथे सर्वही हिंदू असल्यामुळें कशाचेंही भय नाही. यास्तव अफझलखानाच्या तोंडचीं जीं अक्षरें असतील तीं उघडपणें बोलून दाखवावीं.

हुजऱ्या.— [रामराम करून] सरकार, अफझलखाना कडून गोपिनाथपंत नावाचा वकील सरकारची भेट घेण्या करितां दरवाजापार्शी आला आहे, आंत येण्याविषयी परवानगी मागतो.

शिवाजी— [भूखनकविस] कविराज, वकीलास कचेरींत ध्यावे कीं कसे ?

भूखन.— महाराज, कहा है “ सत्रूनानाभेसधर, आवत भेजतचार ॥ भेद समझके जय करे, ताते करो विचार ” दुष्मनकी ऐसी तौर रहती के, आप या अपना नौकर भेस बदल आना या भेजना और हर एक मतलब अजमाना और अपना भला करलेना, वास्ते जो कुछ करना सो विचारसे करना.

कृष्णाजीभास्कर.— अहो भूखन, हा राजाचा संपदाय आहे. राजनीतीत सांगितलें अहे कीं. “ भवेत्स्वपरराष्ट्राणां कार्याकार्यावलाकने ॥ चारचक्षुर्भहोभर्तुर्यस्यनास्त्यंधएवसः “ आपल्या किंवा शत्रूच्या राज्यांतिल काम पाहण्या करितां वकील हा राजाचा डोळा होय, यास्तव त्याच्या द्वारे व्यवस्था जो राजा न पाहिल त्यास आंधळा म्हणावा. आतां वकील आपला भेद घेऊन जाईल म्हणून राजाने त्यांचा आंत प्रवेश होऊन दिला तर सामादि विचार कसे चालतील ?

मोरोपंत०— अहो पंत, आपण म्हणतां हे खरे; परंतु “ छिद्रमर्मचत्रीयंचसर्ववेत्तिनिजोरिपुः ॥ दहःयेतर्गतश्चैवशुष्क वृक्षमिवानलः “ जो शत्रूचे छिद्र, मर्म, पराक्रम समजून घेतो तो घरांतिल अग्नि जसा लांकूड जाळितो तसा नाश करितो. याचा पूर्ण विचार व्हावा.

भूखन०— क्या अजबकी बात है! आगे ऐसा होगा, -
सा होगा ऐसे गुमान करके तुरतकी बात छोडदेना ये
बराबर नहीं क्यौ के, निकटकाजकोत्यजिदियो, लाय
दूरकीबात ॥ तुरतसुहितकाकरतैहमूरखअपनाघात ॥ वा-
स्त जो कुछ करना सो विचारसै करना.

शिवाजी.— कविराजाचें म्हणणें रास्त आहे, कारण
शत्रूस साम, भेद याणीं जिंकावे कां कीं, लढाई मध्ये जय
अनित्य आहे म्हणजे त्याचा भरवसा नाही. मीं लहान अस
तां दादोजीनें मला एक वाक्य सांगितलेलें आठवतें तें हें कीं
'विजयंतुप्रियतेतारिन्नयुद्धेनकदाचिन ॥ अनित्योविजयो,
यस्मात्दृश्यतेयुद्धमानयोः' म्हणून म्हणतों. तो वकील
बोलावयास येणार, कचेरींत येऊन सरळ बोलून रस्त
धरिल आणि जर गडबड दिसलीतर गुप्त हरे म्हणून पकड
ला जाणार नाही काय ? येऊंदा. अफझलखानाचा पौंच व
त्याच्या निरोपांत जीव काय आहे तें तर पाहूं [हुजव्यास]
येऊंदा आंत.

(रामजी जातो व गोपिनाथपंत कचेरींत येतो.)

गोपिनाथ.— (मुजरा करून) मी, अफझलखान नावा
च्या सरदाराकडून आपली भेट घेऊन बोलण्या करितां
वकील आलों आहे.

शिवाजी.— फार चांगलें आहे, [आपल्या शेजारीं
जागा देऊन] बसावं येथें. (तो बसल्या नंतर) आपण जे
कांहीं निरोप सांगण्यास किंवा बोलणे बोलावयास आलां असाल
तें निर्भतेनें बोलवें, येथे सर्वही हिंदू असल्यामुळें कशाचेंही
भय नाही. यास्तव अफझलखानाच्या तोंडचीं जीं अक्षरें अ-
सतील तीं उघडपणें बोलून दाखवावीं.

भखन.— ओहो! क्या महाराजका कहना है!। सुनें राजनीतिमें कहा है "दूत सत्रु बानीं कह उसको समझा पाक ॥ वामों कटुवानी रहे कौन दूतका वाक" वकील जी, है सो दुष्मनका संदेशा कहेता तांभिउसको पाक समझना, क्यौं के, वो दुष्मनका मू है वैसा समझना, सिवाह उन केहेनेमें तेढी या बुरी जुवान होवे तो वकीलका कुछ वाक नही.

गोपिनाथ.— हे सर्वे विचार सूत्रांच्या अतःकरणांत वागृत असतात. (शिवाजीस उद्देशून) परंतु अपक्षलखानाचें लक्ष्य आपल्या कल्याणाकडे आहे.

शिवाजी.— [मानकऱ्यांकडे पडून] कां अपक्षलखान दयाळू आहे कीं, नाही! आम्ही इकडे तिकडे छापे घालतो म्हणून आमचें कल्याण करण्याची बुद्धी उत्पन्न झाली-असेल! (सर्व मंडळी गालांत हंसते) खरेंच आहे तें, भला गनुष्य अपरिचित असला तरी सर्वत्रांचें कल्याणच इच्छितो, (गोपिनाथपंतास) अहो वकील, आपलें चालूया. आमचें हें उगच विनोदाचें बोलणें.

गोपिनाथ.— महाराजांनी निरोप ऐकिला म्हणजे मी बोललो हें खरें किंवा खोटे हें सहज समजणार आहे. महाराज ऐकावे, अपक्षलखानाचें असें लक्षण आहे कीं, अह्मिअदिल शहा पातशहा या देशाचा दक्षिणोत्तर अधिकारी आहे. आपण जरी मोठे झालो व हुषार असलो तरी त्याचे ताबेदार म्हणवितां, तेव्हां आपली हुषारी त्याच्या विरुद्धाकडे सर्च करण्यापेक्षां स्नेहाकडे खर्च करून एखादी पदवी मिळवावी म्हणजे ती सर्वकाल अगर कांहीं काल पर्यंत तरी टिकेल. दुसरें त्याचें असे म्हणणें आहे कीं, आपण जीं बंड

करितां ती किती दिवस निभावतील! आज ना उद्या कधी तरी तुम्ही गोत्यांत येणारच, मग व्यर्थ प्राणास मुकावें यांत फळ काय? मी शिपायाचा वच्चा आहे, बेलेंन एक व करीन एक हें कालत्रयींही घडणार नाही. जर तुम्ही मला भेटाल तर तुमच्या म्हणण्या प्रमाणे पातषहाकडून, झालेल्या अपराधांची क्षमा करवून तुम्हास वडिला प्रमाणे एखाद्या अधिकारावर कायम करवोवन अथवा दक्षिणेचा सुभा तुम्हाकडे देऊन तुमचा मनोरथ पूर्ण करीन व तुमचे कपालचा बंडपणा दूर करीन. आतां पाहाडांतील आणि झाडींतील मुक्क तुम्हीं काबीज केला व आपणांस राजे म्हणून घेऊं लागलां तरी तुम्हांस राजेपणा कोणी दिलेला असें विचारल्यास उत्तर काय? शेवटीं बंडपणाचं कायम राहिला कीं नाही!! याप्रमाणें माझा रास्त निरोप सांगून आपणास घेऊन येण्या विषयीं मला सांगितलें आहे, यावर आपला काय विचार आहे ?

शिवाजी.— [किंचित क्रोधास चट्टून] अहो गोपिनाथ पंत, मी राज्यसुखाचा भुक्कला नाही. माझ्या देशांतील बंडें मोडून प्रजा सुखी व्हावी व हिंदुधर्माची संस्थापना व्हावी ही माझी इच्छा आहे.

गोपिनाथ.— (शंकित होऊन) बंड कोण ?

शिवाजी.— तुमचा अल्लिअदिलशहा !

गोपिनाथ.— महाराज, अल्लिअदिलषहा बंडवाला कसा होईल ?

शिवाजी.— योग्य प्रश्न केला, ऐका, हें सर्व भरतखंड हिंदुस्थान म्हणवितें. हा हिंदुलोकांचा देश. या देशाहून

भिन्न जो यवन देश त्या देशांतिल हे मुसलमान. हे आमच्या देशांत जुलुमानें सत्ता करितात तेव्हां त्यांस “ बंडनाला ” याशिवाय दुसरें काय नांव द्यावें ? आम्हीं त्यांच्या देशांत जाऊन राज्य मिळविण्याची जर खटपट करितों तर आम्हांस बंड म्हणणें शोभतें, तसें तर मुळींच नाही. हे यवन आमच्या देशांत जवरीनें येऊन धर्म बुडवावयास लागले असें असून आम्हांस बंड म्हणणें किती रास्त आहे ! हे चांडाळ मुसलमान पहा हिंदुधर्माचा कसा खराबा करीत आहेत तो !! [भूखन कवीस] अहो भूखन, यवनांच्या वर्तणुकीचें कवित म्हणा पाहूं.

भूखन.—सुनो पंडित, आप हिंदू हो इसलिये धरम वास्ते आपकूं जादा केहेनेकी जरूर नहीं तोभि कहताहूं “ हिंदूको सहायहोयचालत और गशेवभूखनबखानेजातचालकौनेठबकी ॥ देवलगिरायमसीदजायजायबीनाकरतदैवतकूतोरिफोरीपुरानी जोकबकी ॥ हिंदूकोपकरउसकीचोटीमुंडवापडारेमुसलमानकेर कहतभगतकरोरबकी ॥ त्रिसवेसरजलमधअबच्छुपवैठयो कौनत्रा ताएकसिवाशेनहोतोसुनतहोतसबकी ॥

शिवाजा.— कां बकील, हें खरें कीं खोटें ? फार काय सांगू ! देशास मातीशीं मिळवून टाकिलें, हिंदूंचीं देवालये विध्वंसून तेथें मजीदी बांधल्या व लोकांस मुसलमान के लें व करीत आहेत. त्यांच्या पूज्य मूर्ती फोडिल्या. मुसलमानी धर्म ग्रहण न करणारांवर असाह्य अशा शिक्षा येजिल्या, तसेंच जंजी या नावाचा कर वसविला. सारांश, त्यांचा हेतू कीं, सर्वांनीं मुसलमान व्हावें. महाराज ! अद्यापी आम्ही हा जुलूम सोसावा काय ? ब्राह्मण अगर मराठे लोकांस निर्भय जागा राहिली नाही तर नाही, परंतु मोलमजुरी करून मिळविलेलें

अन्न धर्माचरणानें खाण्यासही मुष्कल अशी स्थिती गुज-
रली आहे. जर कोणी परकी ज्वरदस्त गृहस्थ एखाद्याच्या
घरांत ज्वरीने शिरला व घरच्या मालकास ज्वरीने वागवूं
लागला तर प्रसंगवशांत निरुपायी होतसाता मालक त्याच्या
ताब्यांत वागेल, पण जर मालकाच्या वृद्धआईची इजत
घेण्यास तो परकी गृहस्थ प्रवृत्त होईल तर मग मालक जरी
निर्वल असला तरी त्याच्याने उगीच बसवेल काय? कधीं
बसवणार नाही. जीव जावो अथवा राहो, परंतु ज्वरदस्ताची
कुंदी काढण्यास क्षणभरही आळस करणार नाही हे खरें
कीं नाही? त्याचप्रमाणें आमचा पुढातन हिंदुधर्म म्हणजे
आमची वृद्ध माता तिची विटंबणा करण्यास या दुष्टांनी हात
घातल्यावर आमच्याने उगे राहावेल काय? आतां हेच पाहा!
फार लांब जावयास नको. तुम्ही हुषार कमी आहां काय,
अथवा वशीरासारखा एखादा हुद्दा तुमच्याने चालवला जा-
णार नाही काय? सहज चालविला जाणार आहे, परंतु नाही.
तुम्ही हिंदु पडलां, म्हणून तुम्हास चाकराच्या चाकराचे चा-
कर अशा अधिकारावर नेमलें आहे, हा जात्याभिमान नव्हे
काय? हे जर आपण यवन असतां तर आपणास वशीर किंवा
अफझलखान बनविल्लें असतें. हेच ढळढळीत उदाहरण
दिसत आहे हा जात्याभिमानो राजा या हिंदुप्रजेस काय
उपयोगी! राजा प्रजेच्या धर्माचा असला म्हणजे त्यांची व्य-
वस्था नीट होते.

गोपिनाथ.—महाराजांचें म्हणणे खरें आहे; परंतु:—

शिवाजी —कां परंतु कां?

गोपिनाथ.—परंतु इतक्याच करितां कीं, आपलें म्हणणे
जरी खरें तरी ते सवळ व आपण निर्वल असून त्यांचे चा-

कर याजकरितां आपल्या गोवा सत्य असून मिथ्या अशा समजल्या पाहिजेत. निजापुरकरांची क्षमा मागून काल-क्रमणा करावी हेंच योग्य आहे.

शि०.—पंत, हें तुमचें म्हणणे मला विपरीत वाटतें. ते बलाढ्य म्हणजे देव किंवा राक्षस आहेत काय? आणि आपण निर्बल म्हणजे मद्यक किंवा चिखलांतील किडे आहोत काय? तर नाही. आम्हांत व त्यांच्यांत तिल्लभरही फरक नाही. मात्र इतकेंच कीं, जसा त्यांचा एकोपा आहे म्हणजे एकाने घोजिलेल्या कामास बाकीचे लोक जसे मदत करितात तसे आम्हा लोकांत नाही म्हणून आम्ही बलहीन, परंतु जर एको हेईल तर अलिअदिलषहास तर काय पण औरंगजेब वासही स्वदेशास पळावें लागेल. कसेहो भूखन?

भूखन.—सच्च है सरकार. “वर्षधाराधरोमेघस्तृणैरपिनिवारयेत ॥ घासके पेलीसै बारषसै अपना बचाव करनेमें आतां इसमाफक बहुत कमकूवत आदमी एक जगे मिलेगे तो बडे सापक्रं खैचेगे सरकार.

शि०.—अहो पंत, माझे असें म्हणणे नाही कीं, मला राजा करावा. तर या देशांत “भाव, रागे,” वगैरे पुष्कळ राजकुलांतील पुरुष आहेत त्यांपैकीं हरकोणासही या देशाचा राज्याधिकार देऊन या यवनांनी स्वदेशास जावें. आणि तसें झाल्यावर मग त्यांचा आमचा सल्ला; परंतु तसें होत नाही तें असो. मी म्हणतो कीं; जसा ते जात्याभिमान बाळगतात त्याप्रमाणे आम्हांपैकीं प्रत्येक मनुष्याने बाळगिला पाहिजे म्हणजे सर्वांच्या मनोदयानुरूप घडणार आहे.

गोपिनाथ.—महाराज, तूर्त अशा कामीं अभिमान

बालगणें म्हणजे असया सुखाचा नाश करणें होय, याज करितां सांप्रतच्या कालावर नजर देऊन वर्तावें त्यांतच कांहीं तरी कल्याण होण्याचा संभव आहे.

शि०.— मी आपल्या बोलण्याचा अर्थ समजलों. [उठून गोपिनाथ पंताचा हात धरून तयार केलेल्या ऐकांत जाण्यांत जातात.] अहो पंत, एथें कोणी परकी नाही यास्तव मी आपणास आपला हेतू दर्शवितों. त्यास तुम्हां कडून साह्य पाहिजे तें आपण द्याल कीं नाही?

गोपि०.— महाराज! हें काय आपण म्हणतां ? मी सामान्य मनुष्य सरासरी नौकरी करून आपला चरितार्थ चालवावा ही माझी शक्ती त्या मजकडून आपणास काय मदत हागार!

शि०.— तें सर्व मी समजतों, आणि या प्रसंगी जी मदत मला पाहिजे ती तुम्हां वांचून दुसऱ्या कोणा कडून होणार नाही म्हणून मी इतकेंच सांगतों कीं, तुम्ही मला अनुकूल व्हावें. आणि त्या बदल मी आपणास काय साह्य करावें तेंही सांगावें. जें मी इच्छितों तें केवळ माझ्या एकट्याच्याच कल्याणा करितां नाही यास्तव माझ्या उद्देशास आपण मान्य व्हावें अशी आशा आहे.

गोपि०.— महाराजांचा हेतू मला कळल्यावर मग सामर्थ्या प्रमाणें नौकरी करण्यास मजकडून अनमान होणार नाही मात्र त्यांत माझा वचाव करावा.

शि०.— ठीक आहे. मी इतकें म्हणतों कीं, आपण मला साह्य होऊन अपज्ञलखानाची व माझी एकांती भेट होईल असें करावें व हर कोणत्याही प्रकारें माझ्या हिताक

डे तुमचें लक्ष्य रहावें, आणि तें झाल्यावर आपली इच्छा ही मला कळवावी.

गांपि०.— महाराज, हें कृत्य कांहींसें कठीण आहे. तथापी मी कबूल करितों कीं, भेटाचा योग आणितों. परंतु तो मोठा पराक्रमी आहे यास्तव आपण आपल्या बचावा विषयीं कशी तजवीज कराल ती मात्र योग्य झाली पाहिजे. आतां माझा हेतू म्हणाल तर इतकाच कीं, माझ्या कुटुंबाचीं सर्व मनुष्ये हिवरे गावीं आहेत त्यांत मी सुखानें राहावें इतकाच आहे.

शि०.— ठीक आहे, या शिवाय दुसरी कांहीं इच्छा नाही ना?

गांपि०.— जास्त कांहीं नाही. मात्र कृपा सदैवदित असावी हें मागणें आहे.

शि०.—[कचेरींत येऊन हिवरेगाव गोपिनाथ पंतास इनाम दिल्याची सनद लिहून घेऊन आत येतो व गोपिनाथ पंताचे हातीं देतो.] ही ध्या. वाचून पाहा.

गांपि०.— (वाचून पाहून) महाराज दयाळू आहेत. त्या अर्थीं सर्व योग्यच आहे.

शि०.— पंत, मी आपणास प्रतिज्ञापूर्वक सांगतों कीं, जगदंबेच्या कृपेकरून जावकाल पर्यंत मराठ्यांची गादी चालेल तावकालपर्यंत ही सनद राहिल यांत तिळभर शंका नाही. मात्र मी इतकेंच म्हणतों कीं, जशी मी प्रतिज्ञा केली तशी तुम्हा कडून झाली पाहिजे.

गांपि०.— ठीक आहे, मीही प्रतिज्ञा करितों कीं, जर देशकल्याणाकरितां आपला उद्देश आहे तर मी कदाचित् किंचित् पातक आहे असें जरी कर्म केले तरी ईश्वरापाशीं

गेठ्या शासनास पात्र होणार नाही. महाराज, जें मी बोललो हें करण्यास जर चुकेन अगर यांत कपट ठेवीन तर ईश्वर मला प्रखर शासन करा. असो, बरें सरकार, आपण भेटोचा योग आणून पुढे काय तजवीज करणार ?

शिवाजी.— सांगतो ऐका. तुम्ही त्याकडे परत जाऊन “ शिवाजी तुम्हास शरण आहे व आपल्या म्हणण्या प्रमाणें कबूल असून भेटण्यास तयार आहे ; परंतु त्याची इतकीच विनंती आहे की, आपण मेहरबानी करून प्रतापगडी यावें म्हणजे तो समक्ष क्षमा मागेल असे सांगून, बरोबर हत्यारबंद एकच मनुष्य आणवावा व तो ही एकच मनुष्य बरोबर ठेविले, असे सांगण्याचें कारण तो अगोदर भित्रा आणि आपण आल्याची बातमी कळल्या पासून तर त्याचा धीर गुटला आहे. या प्रमाणे त्यास कळऊन भेटोचा योग आल्यावर जगंदेचे दयेने मनोदया प्रमाणे सर्व घडून येईल.

गोपि०— ठीक आहे, आपण आज्ञा केल्या प्रमाणें त्यास पूर्ण भरवसा दाखवून भेटोचा योग आणतो, यश देणार ईश्वर समर्थ आहे. मला आतां आज्ञा असावी.

शि०— ठीक आहे, बोलल्या प्रमाणें व्यवस्था होऊन परवांचे दिवशीं भेटोचा योग यावा.

गोपि०— (नमन करून)-सेवकाची विनंती इतकीच आहे कां, महाराजांनीं सावध पणाने वागावें.

(निघून जातो)

शि०— (कचेरींत येऊन मोरोपंतास) कार्यसिद्धी आहे. पंत, आपण कांहीं मावळे व कांहीं पठाण फौजे सह जावळीस जाऊन गुप्त रूपें राहून व बाकी लोकांसह पालक

रांनीं येथें विल्यावर राहानें. याप्रमाणें व्यवस्था झाल्यावर मग जसा प्रसंग येईल तसें वर्ततां येईल.

मोरोपंत ०— आज्ञा सरकार. सैन्य सबंधी सर्व बंदोबस्त उत्तम रीतीनें ठेवितो. महाराजांनीं निःकाळजी असावें. पण इतकी विनंती आहे कीं, अफझलखान आपणावर येणार कीं आपण अगोदर त्यावर चढून जाणार हें अगोदर आह्वास समजलें असतां वरें होईल.

शि ०— [उभयतांस जवळ बालाऊन] अफझलखान आम्हावर येत नाही व आम्ही त्याजवर जात नाही, आलें ल्या वकिल्याचे द्वारानें किल्याच्या मध्यभागावर, बरोबर एकेक हत्यारबंदानिशी येऊन परस्परांनीं भेट घ्यावी असें ठरविलें आहे आतां मी अशी योजना केली आहे कीं; भेटोस जाते वेळीं आंगरुखाच्या आंत चिलखत घालावें, व उजव्या अस्तनींत गुप्त शिछवा शस्त्र घालावें आणि डावे हातांत वाग नख्यांचा पंजा घालावा. अशा तयारीनें भेटोस जावें. प्रसंगीं दोन शस्त्रें आपणापाशीं पाहिजे. कारण तो जातीनें मुसलमान आहे. ही ममलत तुम्हास मानवतेना.

मोरोपंत व पालकर.— विचार योग्य आहे व सुसाध्य आहे, परंतु ईश्वर कृपा पाहिजे म्हणजे झालें. कदाचित नच साधे तर आपल्या फौजेचे दोन भाग आहेतच, प्रसंगीं एक वरून आणि येक खालून येऊन त्याच्या फौजेची कत्तल करण्यास वेळ लागणार नाही. असो आतां आज्ञा व्हावी व सरकारांनीं ही प्रतापगडीं जाण्यास निघावें.

[या प्रमाणें ठरून उभयतां फौजेसह दोन ठिकाणीं जातात व शिवाजी लोकांसह प्रतापगडीं परत येतो.]

प्रवेश ७ वा.

स्थळ— प्रतापगड (अतःपुर)

पात्रे.

शिवाजी, सईबाई, चिमा व यमनी.

(प्रहर रात्र झाली आहे, सईबाई महालांत पळंग्यावर बसली आहे. यमनी जवळ उभी आहे)

सईबाई.— (जांभयादेत) यमने, चिमा कुठे आहे ग?

यमनी.— येवढा वेळ येथे होती. आतां चैकांत गेली आहे, केव्हां पासून ती आपल्या येण्याची वाट पाहत होती.

सई.— कशा साठी माझ्या येण्याची वाट पाहत होती, रोज नाही कधी वाट पाहत ती? कांहीं बोलत होती की काय?

यमनी.— नाही. मजपाशीं कांहीं नाही, पण मी अजमासान लणने की, आपणा पाशीं ती कांहीं सांगणार आहे, पण तें काय असेल तें ती जाणें.

सई.— असे काय सांगणार आहे की, ज्या साठीं मुद्दाम माझ्या येण्याची वाट पाहत बसली होती. काय असेल तें असो. माझ्या मनाला तर ह् दुःख लागली. काल पासून वाऱ्यांत नसायचें आज दोन दिवसांत दर्शन नाही. कोठें जाणे जालें असेल तें असो. कालचा दिवस व आजचा हे दोन दिवस वाट पाहातां पोहातां गेले. तूं आतां लवकर जाऊन चिमाला व ठाऊन तसे आण.

यमनी.— हो मी जातें बाई साहेब.

(इतक्यांत चिमा येते हें पाहून तिला)

सई.— चिमा, आलिस का? तूं चैकांत कशाला गेली

होतीस आणि माझी वाट कशाला पहात होतीस?

चिमा.—(हिरमुसलें तोंड करून.) नाही वया साहेब उगच.

सई — हेंग काय? उगच म्हणजे! उगच म्हणतेस पण तुझे तोंडच सांगत आहे-कीं मनांत कांहीं तरी आहे म्हणून. सांग तूं आज अशी कां ती ? सासुवाई कांहीं बालक्या कीं काय?

चिमा.— नाही, कुण्णी बालक नाही वया; पण जिवा ल्या मुळें तं ऐकल्या पासून जिवाला काळजीनं झुण्णी लागली आहे जशी. ती अंवावाई इडापिडा टाळो नि माझ्या जिवाचा सुघड ठेवो (बोटें मोडते.)

सई.— (साशंकित होऊन) चिमा हेंग काय? अतें अत्र वट काय बोलतेस. तुझा मेल हा असाच हेकट स्वभाव, दुसऱ्याला विचारांत पाडायचं. सांगतेस का नाही कायतें.

चिमा.— वाई साहेब, रागं नका भरूं. मी तें सांगायला करतें पण तोंडा वाटे माझ्यानं बाहेर निघत नाही. (डोळ्यांनी पाणी आणिते.)

सई.— [घाबरी होऊन] चिमा, सांग काय असेल तें. कांहीं असो, मी आपलें मन कठोर केलें आहे. या दैवी काय काय लिहिलें आहे तें कुण्हाला ठाऊक. बोल येकदांचं.

चिमा.— (डोळे पुसते.) वाई साहेब, मी संध्यावाळीं बाड्यांत येतांना दिडी दरवाजापाशीं कचेरींतले कोणी लोक अपापऱ्यांत बोलत होते, ते काय बोलत होते तं सर्व मला समजलं नाही पण इतकंच समजलं कीं, महाराजांलाः— (गहिवर येतो.)

सई.— (उर भरून येऊन) चिमा, आतां अडखळूं नको. ऐकुद्या मला एकदांचं. काय हें ईश्वरा! ! !

चिमा.— ब्रया, घावरुं नका. मी सर्व सांगतें. महाराजां ला धरून नेण्या करितां विजापुरच्या बादशहा कडून एक, मोठा मुसलमान सरदार निघाला आहे. त्या विचारांत महाराज आज दोन दिवस गुंतले आहेत असें बोलत होते. (सई घावरीं होऊन पलंगावरून खाली पडते व तिला चिमा व यमनी सावरून धरितात.)

चिमा.— ब्रया सावध व्हा सावध व्हा. घावरुं नका. मी पुढें सांगतें तें ऐका. उठा उळा !

सई.— (कांहींशी सावध होऊन) माते अंबे, काय मी ऐकितें हें स्वप्न तर नाही ना ! कशाचें स्वप्न. दैवहीन मी म्हणून हा प्रसंग मजवर. गुरू महाराज ! सांभाळा, कन्येला सांभाळा. लेकरांला पदरांत ध्या. आणि मुलीला चुडे. दान द्या.

चिमा.— [हंबरडा फोडिते] वाई कायहें. जळो माझी वाचा एकदांची कोठूनचं मी बोलल्यें ही. मजकडे पाहा. ही बटीक काय म्हणत आहे तें ऐकाल तर खरें. (हातानें चाळविते.)

सई.— (उसासा टाकून) माझ्या मनांत पुष्कळ दिवस हें घोळत होतें की, जिकडे तिकडे स्वाऱ्या करावयाच्या होतात तेव्हां येखाद्या वेळीं जिवावर प्रसंग येईल म्हणून, तें आज अनुभवास आलं. जळो तं राज्य नि जळो ती संपत्ती. देवा, मला कशाची आशा नाही. माते अंबे, मी काल पासून तीर्थासाठीं वाट पहातें, म्हटलं असेल कुठे जायचं झालं; पण आतां हें, मी चांडाळीण, हतभाग्या कानानी ऐकतें. सासुवाई !!

चिमा०— वया, घाबळं नका, महाराज सुखरूप आहेत उठा. माझं बोलणं तरा ऐका.

सई—[सावत्र होऊन] नकोग मला आतां खोटं सांगून फसवूं. मी तुझं प्रथम तोंड पाहिल्या बगेवर समजलें होतें कीं कांहीं तरी दुःखिन्ह आहेत खरं झालं. चिमा, कायग करूं आतां, येव्हांशीं कुठे असावयाचं असेल.

[मोठमोठयानी रडतें]

चिमा.—साई साहेब, माचें नाव काय, लोक काय म्हणतील मी सांगतें महाराज पारगावाम गेले आहेत आणि इतक्यांत परत येण्याची वेळ झाली आहे. या प्रसंगीं जर ते आले आणि हा प्रकार पाहिला तर या बटकीचं एक हाड तरी पुनः आपल्या नजरेस पडेल काय? उगी राहा वया, उगी राहा !!

सई. (डोळे उघडून) तूं काय म्हणतेस! आतां येणे होईल म्हणून? तुला कुणी सांगितलं! खरं सांग, माझ्या समजुतीकरितां खोटं सांगूं नको.

चिमा.—तुमच्या गळ्याची आण वया. खचित इतक्यांत महाराज येतील. माझी विनंती पायापाशीं इतकीच आहे कीं, [आपणाकडे बोट दाखवून] या चांडाळणीची वाचा बदली येवढें महाराजांपाशीं सांगूं नका बरं.

सई.—चिमा तूं भिऊ नको. तूं दरवाजापाशीं जाऊन बस आणि स्वारी आल्याचं तुला कळलं म्हणजे धांवत येऊन मला कळीव, जा तर लवकर. [चिमा जाते]

यमनी.—साईसाहेब, आपणास दोन दिवसांचं उपोषण आहे, दुःख करून प्रकृती बिघडेल. महाराज आतां येतील. वया साहेब, आपल्या पदरीं माझ्यासारख्या हजारो लोकांचं

अन्न आहे, ईश्वर आपणास कधीही संकटांत ठेवणार नाही. उगी राहा.

सई.—यमने, पोरी तुझे गोड शब्द माझ्या जिवाला सुख देतात; पण कायग करूं ! तुला सांगतें, या चातुर्मासांत तीर्थ घेण्याचा नियम कां केला म्हणशील तर त्याचें कारण हेंच कीं, मला आठ आठ दिवस दर्शनसुद्धां होत नसे, म्हणून तिर्थाच्या निमित्तानें भेट तरी होईल असं म्हणत होतें, पण तो माझा हेतू कुठूनचा पूर्ण होणार ! असो, त्याचंही मी कांहीं म्हणत नाही, पण हा ईश्वराचा कांवर कोप व्हावा ! तेव्हां मीच हतभाग्या. दुसऱ्यास काय बोल लावावा.

[पंलगावरून उठून सचित इकडे तिकडे पाहाते तो इतक्यांत हास्यमुखी चिमा धांवत येते.]

चिमा.—बया, तुमच्या चुड्यांला उदंड आयुष्य असो. महाराज वाक्यांत हे आतांच आले. त्यांस मी डोळ्यांनी पाहिलें, मला असें वाटतं कीं, ते इतक्यांतच इकडे येतील.

सई.— (लगवगीनें) चिमा, यमनीस घेऊन त्या परांच्या गाद्या आंथरून चांगली विछाईत करा, त्यावर किनखाप आंथरा, चांदीच्या समयांचा जोड पुढें सरसावा, अत्तरदानी गुलाबदानी व तयार केलेले जाईच्या व चमेलीच्या फुलांचे हार तत्रकांत भरून आरतीची तयारी करा. [त्या सर्व तयारी करितात.]

चिमा.—सर्व तयारी झाली आतां यांत कांहीं न्यून असेल तर हुकूम करा.

सई.—ठीक आहे, कांहीं न्यून नाही, मात्र आतां इतकेंच कर कीं; माझी जडावाची झारी जी मी पूजेचेवेळीं घेतें ती भरून स्वच्छ पाणी घेऊन ये.

(चिमा चौकांत जाते इतक्यांत शिवाजी महालांत प्रवेश करितो, त्यास पाहून सई पंचारती ओवाळून यमनीच्या हाती देते व गळ्यांत हार घालिते. नंतर शिवाजी तिचा हात धरून उभयतां बैठकीवर बसतात. यमनी बाहेर जाते.)

शिवाजी.—(सईवाईच्या खाद्यांवर हात ठेऊन तिच्याकडे पाहून) कां आज तोंड सुकून गेलें आहे अगदीं? चेहरा चिंतातुर दिसतो.

सई.—(उसासा टाकून) आम्हा बायकाना कशाची चिंता!! चितेचे डोंगर काय ते पुरुषा पुढें !

शिवाजी.—वहावा! काय सरळ उतर!! समयोचित व आनंददायक उत्तर देण्याविषयी आपला उपदेशच घ्यावा. असो, पण आज मुखश्री म्लान दिसते खरी. [पाठीवरून हात फिरवितो.]

सई.—लोकांसारखं वर वर गोड बोलून दुसऱ्याचं मन स्वाधीन करून कुठं मला घेतां येतं ! त्या विषयी उपदेश कुणाला पाहिजे तर येथला घ्यावा. (श्रमीं होते.)

शिवाजी.—[हसून] कां मी खोटंका बोललों?

सई.—नाहीं कुणी म्हणावं!

शिवाजी.—[न्याहाळून पाहातो] अरे! मी विनोद समजतो; पण हा विनोद नव्हे, डोळे आरक्त असून पाण्यानें भरले आहेत, आंगास कंप सुटला असून तत्प झालें आहे, केश विखुरलेले आहेत. [स्मरण केल्या सारखें करून] अरेरे!! किती मी निर्दय हा! नियमाची मला मुळीच आठवण नाही. दोन दिवस उपोषणें पडलीं ना ! [हनुवटी धरितो]

सई.— उपोषणाचें काय मेलं! आहेच मला सवई, आज-

च काय. च्यार च्यार दिवस जातात तेव्हां कुठे स्मरण होतं, जळला आह्मां बायकांचा जन्म. सर्व काळ दुःखच भोगावयाचं. ज्या प्राण्याच्या पदरीं महत्पातक त्यासच ईश्वर स्त्री जन्म देतो आणि हे खरेंच आहे कीं, पातकी प्राण्यास या शिक्षे पेक्षां दुसरे शासनच ईश्वर देत नाहीं. मात्र त्यांत इतकंच कीं; जी कुणी पुण्यवान स्त्री असेल व तिजवर ईश्वर कृपाकरून, प्रीती करण्या विषयी पतीच्या मनांत संचार करित असेल ती कांहींशी दैवान समजावयाची. नाहीतर मजसारख्या जगांत अगणित आहेत, जन्मास येऊन आणि न येऊन सारख्याच.

शिवाजी.— काय वर्षाव हा, माझा काय अन्याय असेल तो असो, मला तर स्मरत नाहीं; पण इतकेंच म्हणतो कीं, जर तो मला कळेल तर त्या विषयी मी क्षमाही मागेन. (तिचे मुख समोर करून) मला कळवाल का काय अन्याय तो?

सई.— दुसऱ्याची हेळणा करणें म्हणजे कसं वाळकडूच आहे. थट्टे थट्टेनें फजिती करावयाची. माझी कुठे एवढी पुण्याई आहे कीं, मजपाशीं माफ मागावी. मला इतकी नाहीं आशा. पायांतील जोडा पायांत असावा म्हणजे त्याचा उपयोग झाला. ज्या बायका त्या सुखाची आशा करित असतील त्या असोत. मी इतकेंच इच्छितें, अहो रात्रांतून दोन घटका माझ्या हातून ममतेनं सेवा घ्यावयाची झाली म्हणजे मी कृतकृत्य झालें.

शिवाजी.— (आलिंगून) काय रोख, काय भाषणाची प्रौढी! जर कोणी ऐकेल तर तो म्हणेल कीं; या उभयतांचें अनंत जन्माचें वैर आहे. पुरे आतां रोष. मनांत काय आहे तें कळवा.

सई.— (गळ्यास मिठी मारून) कळवावयचं कांहीं नाही. मी विचारतें तेवढें खरं सांगायचं होईल का ? होकार घेत असेल तर विचारतें, नाही तर सर्व थडाच !

शिवाजी.— हो हो ! विचारा. मजकडून नकार नाही. आज पर्यंत कधी तरी असें झाले आहे का ?

सई.— (प्रीतिने डोळे मोडून) छे छे, कधी नाही ! विचारल्या बरोबर खरं तयारच. उगच हेळणा नका करू. माझी खातरी आहेच की, खरं मला कधी समजायचं नाही, पण जीव मेला वेडा राहत नाही म्हणून विचारतें.

शिवाजी.— काय ? मी ने भरवशाचा ? मज विषयी खात्री झाली आहेना ! असो, विचारा काय विचारावयाचें तें. मला माहित असेल तें खरं सांगेन, मग खरं वाटो अगर खोटं वाटो.

सई.— विचारतेंच तर मग. आपण बरोबर मला आनंद दाखविता; पण जीवाला आपल्या मोठी कांहीं तरी काळजी आहे हें मला पक्कें समजतें. तर ती कोणती आहे ती सांगावी आणि जर मला ती न कळेल तर आज पासून अन्न न घेतां या पायांशीं प्राणच देईन. हें मी पायाचीच शपथ वाहून सांगतें (गहिवरते)

शिवाजी.— (मायेने मोडून) जिवलगे, तुला दुःखी पाहिलें म्हणजे माझा जीव कासावीस होतो. आतां हें खरें की, ज्या गोष्टी पासून यत्किंचित तरी तुला वाईट वाटेल असें मला वाटतें; ती गोष्ट मी तुला कधीही कळवीत नाही. हा जरी माझा नियम आहे तरी आतां तुझी मुखश्री म्लान पाहून माझे मन, पोटांतिल दुःख तुला सांगण्या विषयी सांगतें. (शेवटानें तिचे डोळे पुसतां) मला जिवंत धरून नेण्याची प्रतिज्ञा करून विजापरध्या

पातषहाकडून अफझलखान नावाचा बलाढ्य सरदार निघून पारगांवा पर्यंत येऊन पोचला आहे. त्याजकडे वकील पाठवून सल्ला करून उद्यां एकांती परस्पर भेट घेण्याचें ठरविलें आहे, त्या प्रसंगी अंबाबाई आज्ञा देईल तरच आपला वचाव होण्याची संधी आहे, तथापि आज पर्यंत आपणावर जे जे संकटाचे प्रसंग आले त्यां पैक्षां हा भयंकर आहे. असो, श्रीजगद्गुरुचे कृपेनें सर्व मसलत निर्विघ्नपणें शेवटास जाईल. या बदल काळजी करण्याचें कांहीं कारण नाही.

सई.— (उसासा टाकून) माझे कोणी ऐकणार नाहीच; पण मी असें म्हणतें कीं, अष्टौप्रहर तापत्रय भोगून आपला जीव धोक्यांत घालण्यापेक्षां ईश्वरानें दिलेली भाजीभाकर खाऊन राहणें बरें. मेल्या राज्यसुखा-
ला डोईवर घेऊन काय करायचं, त्यांत अधिकतं काय ? निद्रानाहीं, वेळीं अन्न नाही आणि चित्ताला स्वस्थपणा नाही.

शिवाजी.— छे छे छे ! ही तुशी समजूत अगदीं खोटी आहे. आम्ही जर देशाचा कळवळा न बाळगावा तर गाई ब्राह्मणांस होणारा त्रास कोणी निवारण करावा ? मला दादोजीनें मरतेवेळीं असें सांगितलें आहे कीं, “ शिवाजी, तूं चपळ आहेस आणि तुशी परोपकारबुद्धी आहे यास्तव सार्वकाल गाई ब्राह्मणाचें संरक्षण करित जा, म्हणजे त्या योगानें तुला सर्व कामांत ईश्वर यश देईल ” तसेंच सदगुरू रामदासही नित्य सांगतात आणि तें खरें आहे. तूं पाहा कीं, मनुष्य जन्मास येऊन जर त्यानें परोपकार न केला किंवा देशाच्या सुखाकरितां न जपला, तर या जगांस अगणित जीवजंतू जन्मास येतात कीं, ज्यांची गणतीही नाही त्यांतच तो गणला जाणार नाही काय ? जन्मास

आला किंवा मरण पावला हें जर जगांतिल लोकांस माहित नाही तर जन्माचें सार्थक तें कोणतें ? पुराणांतिल अनेक धार्मिकराजांच्या कथा तूं ऐकिल्या असशील; त्यांत, बली, ताम्रध्वज, मयूरध्वज, धर्म, रामराजा, कर्ण यांणी आपलें आयुष्य कसे घालविलें त्यांची आठवण कर. ताम्रध्वजा सारख्यांनी तर स्वतांची शरीरेंही परोपकारार्थ अर्पिलीं, सारांश, परोपकारा सारखें पुण्य नाही आणि तो केल्याशिवाय जो मनुष्य राहिल तो मनुष्यांत गणला जात नाही. यास्तव केवळ परोपकारकृत्याकरितां यत्न करीत असतां जरी मृत्यु आला तरी तो श्रेयस्करच होय.

सई.—सर्वे गोष्टी स्वय्या आहेत, पण ते मेले पठाण बोके, निर्दय, ज्याच्या मनाला दयेचा वाराही लागलेला नाही आणि आपली मुर्ती लहान, सकुमार यास्तव त्याच्याशीं आपला कसा निभाव लागेल! माझा जीव थर थरां कांपतो. मी ह्मणतें, आपण परोपकारार्थ जर आयुष्य खर्च करणार तर सासूबाईला, मला व बाळा संभाजीला बरोबर घेऊन तीर्थ यात्रेस चलावं आणि कोणी दुःखी दृष्टीस पडल्यास शक्यनुसार त्यास मदत करावी. मला घोडा नको, पालखी नको, मी पायानें चालेन, उपोषणें पडल्यास सोशनि किंवा निर्वाहा करितां भिक्षाही मागेन, पण हीं राजसुखें "सुळावरील पोळी" प्रमाणें मला स्वप्नीही नकोत. मी पांया पडतें, माझी विनंती ऐकावी. मुसलमानाचें नाव ऐकिल्या बरोबर माझे आंगाचें पाणी मरतें. हें माझे बोलणें जर नाकारणें असेल आणि बोलल्या प्रमाणें करून या बटकीस दुःखांत टाकणें असेल तर अगोदर आतांच या हातांतिल तलवारीनें माझे शीर निराळें करावें आणि मग जाण्याची

तयारी करावी आणि तेंही जर न होईल तर बाला संभा-
जीला सासूबाईच्या स्वाधीन करून या पायांपाशीं प्राण देतें.
याचें उत्तर मला मिळालें पाहिजे.

शिवाजी.— काय वेड हें, अग, तूं तर अगदीं असमज-
स पणाच्या निकरावर आलीस अशी घाबरतेस कां? ते
मुसलमान ह्मणजे पराक्रमी आणि आमचे मावळे निर्बल
असें तुला वाटतें काय? ईश्वर यश देईल तर आम्हीं त्यास
सहज जिंकून घेऊं. (पाठ थापटून) तूं भिऊं नको, सम-
र्थांची, मातेची व अंबाबाईची आज्ञा घेऊन गेल्यावर मग
अपयश येईल असें तुला वाटतें काय? तुला माहित आहेच
कीं, सदगुरूची वाणी कधीं असत्य होत नाही ती!

सई.— सर्व खरें; पण या भयंकर कृत्यास माता, जगद-
गुरू किंवा सासूबाई यांपैकी कोणीही आज्ञा देणार नाहीतच.

शिवाजी.— जर या त्रिवर्गांनीही आज्ञा दिली तर
तुम्हांकडून हरकत नाहीना? कसें?

सई.— असें होणारच नाही. आणि जर आज्ञा दिलीच
तर मी कांहीं न बोलतां उगी राहिन; पण जेथपर्यंत आपण
परत याल तेथपर्यंत तुळसी पासून हालणार नाहीं.

शिवाजी.— वरें चला, देवघरांत जाऊन पूजा करून
सर्वत्रांची आज्ञा घेऊं. (दोघेंही उठून चौकाकडे जातात)

अंक २ रा.

श्रीमन्वेदोक्तधर्मक्षयधरुनिमनींश्लेच्छीनिर्माणशाले,
शिक्षात्यांतैकरायादृढमनकरुनीयःनहोफारकेले ॥
वाहेदीनप्रजांचैअसुखस्वशिरिजेतोशिवार्जासुधीर,
जीमाताधन्ययातैप्रसत्रुनिजाहलीध्याजगीतीसवीर ॥ १

प्रवेश १ ला.

स्थळ—प्रतापगड [देवघर]

पात्रे.

शिवाजी, जिजाबाई [शिवाजीची आई] सईबाई [शि०
श्री] रामदास,

(शिवाजी स्नान करून पूजा साहित्यासह देवघरांत जा-
ऊन पूजा अटोपून ध्यान करितो.)

शिवाजी.— हे जगज्जननी, हे मातोश्री, हे भवानी, मी
अज्ञानाक प्रार्थना करितो तिला आपल्या कोमल अंतः-
करणांत जागा द्यावी. माते अंबे, आनालवृद्ध देशवांधवांस
सुख व्हावें, वेदोक्त धर्माची वृद्धी व्हावी, गोब्राह्मणांचा प्रति-
पाल व्हावा, लोक स्वधर्मवर्ती व्हावें आणि अनादि वेदो-
क्तधर्माचा उच्छेद करणारे यवन प्रस्तुत बलाढ्य होऊन
हिंदुधर्मानुयायी प्रजांस त्रास देत आहेत, त्यांचे पारिपत्य
व्हावें या करितां, जगत्कल्याणेच्छा सार्वकाल जांचे अंतःक-
रणांत असून केवळ जगदुद्धारार्थ ज्याचा अवतार त्या श्री
जगद्गुरु रामदाससमर्थाच्या आज्ञेने मी उद्युक्त झालो आहे, या-
स्तव माझे अंतर्दामी जर केवळ परोपकार वृद्धि असेल आणि
माझा उद्योग सफल व्हावा असा आपला आशिर्वाद असेल

वर, सांप्रत मजवर आलेल्या विघ्नां वा परिहार व्हावा. [अशी प्रार्थना करून स्तब्ध वसतो आणि पुनः] आई, हे भगवती, तूं सर्वांतः करणीची साक्षीणी आहेस, स्थिरचराची उत्पत्ति, स्थिति आणि लय तुझेच सत्तेने होतात व त्यांस सुख दुःख दाती तूच आहेस हे जर सत्य आहे तर त्या स्थावर जंगमांत मी नाही असे नाही, तर आहेच यास्तव या विघ्ना पासून माझे रक्षण होईल म्हणून मला प्रसाद मिळावा आणि जर तो न मिळाला तर, मला यवनानी धरून नेऊन कारागहांत यातना भोगवाव्या आणि त्या स्थितींत मी आपले आयुष्या व्यय करावा त्या पेक्षां येथे तुझे सन्मुख आतांच शिरकमल तुझ्या पायीं अर्पिते हे चांगले (असे म्हणून तलवार सरसाऊन अंजुलीपुट पुढे करून नेत्र झांकून वसतो. इतक्यांत 'जय जय' असा ध्वनी होऊन देवदारांतिल चंपक पुष्प त्याचे अंजुलीत पडते. ते पडतांच डोळे उघडून ते पुष्प वंदितो.)

निजाबाई.— बाळा, शिववा, तूं चिरंजीव, तुला सर्व सुखें मिळोत आणि ईश्वरी तुझे अशीच सतत भक्ती राहून प्राणिमात्राच्या प्रीतीस तूं पात्र हो.

शिवाजी.— (आईस नमून) आई, मी आपल्या जीविवास भुकेलों नाही, व माझे दुसरी इच्छाही नाही माझे हातून देशबांधवांस सुख होऊन गोब्राम्हणाचा प्रतिपाल व्हावा इतकीच इच्छा आहे ती तुमच्या आशिर्वादाने सिद्धिस जावो. म्हणजे मी जन्मास आल्याचें सार्थक झालें.

(या प्रमाणें बोलत आहेत ती मध्यरात्र झाली आहे इतक्यांत जगद्गुरू रामदास स्वामी देव घरांत प्रकट होतात.)

रामदास.— “ सदाचक्रवाकासिमार्तंडजैसा,
उढीघालितोसंकटींस्वामितैसा ॥
हरीभाक्तीचाघावगाजेनिशाणीं ॥
नुपेक्षीकदारामदासाभिमानी ॥१॥ ” जयजय
रघुवीर समर्थ.

शिवाजी.— [हात जोडून] हे सर्वसाक्षजगद्गुरो, हा
सेवक चरणीं दंडवत आहे [चरणींमेठी घालितो.]

रामदास.—बापा शिवाजी, सार्वकाल तुझी बुद्धि सत्व.
गुणी राहो. गोत्राल्क्षण प्रतिपालनेच्छा अंतरीं वसो आणि
श्रीरघुवीर तुला सत्कर्मी यश देवो. (शिवाजीचा हात धरून
उठवितात आणि आलिंगन देऊन आसनावर बसवितात)

जिजाबाई — [पायावर डोई ठेऊन] गुरुमाहाराजांनी
सदबुद्धी द्यावी आणि बाला शिववास सुखी राखावे.

रामदास.—श्रीरघुवीर इच्छा पूर्ण करो.

सईबाई.—ही सई चरणीं दंडवत आहे. माहाराजांनी
कृपा करून हिचें सौभाग्य रक्षावे.

रामदास.—मुली, तुझी उभयतां सुखें नांदा आणि
आपल्या प्रजांच्या हितासाठीं श्रम करा म्हणजे मनोरथ
पूर्ण होऊन परलोकीं श्रीरघुपतीं तुझांस आनंदांत ठेवील.

शिवाजी.—स्वामींनी या समयीं आगमन केले त्या योगी
मी कृतार्थ झालों. आतां आशा राहिली नाही. (असें ल-
णत असतां नेत्रीं प्रेमाश्रू येतात.)

रामदास.—(शिवाजीचा हात धरून) शिवबा, हें तूं काय
लक्षणतोस! तुझे कर्तव्य पूर्ण झालें काय?

शिवाजी.—महाराज, पूर्ण झालें लक्षण आशा राहिली
नाहीं असें नाही, परंतु उदईक मजवर भयंकर प्रसंग

येणार त्यांत प्राणहानी झाल्यास, महाराजाचें दर्शन झालें नाहीं असें मनांत राहते, ती इच्छा दर्शनानें पूर्ण झाली इतकेंच लक्षणतों.

रामदास.—अरे शिवबा, मी तुझ्या बोलण्याचा अभिप्राय समजत नाहीं कीं काय? बापा, तूं पहाकीं, तुझे हातून यवनाचा पराभव होऊन या देशांत महाराष्ट्र राज्याची गादी स्थापन होणार हा योग, सांप्रतच्या यवनांप्रमाणें सहस्रशः यवन तुझ्या नाशाकरितां प्रवृत्त झाले तरी चुकेल कीं काय? तूं किंचितही काळजी बाळगूं नको. [मस्तकावर अभय हस्त ठेवितो.]

शिवाजी.—(हात जोडून) अपराधाची क्षमा असावी आपली आज्ञा शिरसामान्य आहे. आपलें अभयवचन आहे तर मी प्रत्यक्ष कालालाही भिणार नाहीं महाराज! (पूजा करितो.)

रामदास.—बरे, शिवबा आतां रात्र फार झाली आहे यास्तव मी जातो. तूं परवांचे दिवशीं परिवारासह श्रीचे प्रसादास सकुटुंब चाफळास यावें. (असें सांगून)

“समर्थांचियासेवकावक्रपाहे,

“असासर्वभूमंडळीकोणआहे? ॥

(हा श्लोक म्हणत गुप्त होतात. सर्व्वाई शिवाजीच्या पायांचें तीर्थ घेते आणि फळाहार करण्यास सर्वनिघून जातात.)

प्रवेश २ रा.

स्थळ.—पारगांव (जंगलातील तळ.)

पात्रे—अफझलखान, सैयद, जाफरखान, व हुजुव्या.

[सर्वत्र बैठकीवर बसले आहेत तो.]

जाफर.—(अफझलखानास) आजि सरकार, ये मुल्कमें जंगल इसकदर है के, जो सूरज यहां एकदम आवे तो अपना नूर खो जावे. सिवाह हम जंगलके करीब अपना डेरा दिया है तोभि सेकडों जनावर छलांग मारते इधरसे उधर और उधरसे इधर जाते आते नजर आते है, इसपरसे येह जंगल तमाम जनावरोसे भरेला मालुम होता. सरकार उसकी कुछ आपकूं डर है वैया नहीं, लेकिन इतना सच्च है के, इधरकी सफर कोई कैसाभी जवामर्द होवे तोभी जरा कठण है वैया केहना जरूर होता. अब ऐसा करना के, अपनी सब पटालना इधर छुपाकर रख थोडे लोगोंक साथ लेके दुष्मनके तरफ चलेजाना ऐसा मेरा इरादा है फिर खाविदकी मर्जी.

अफझल.—ओहो! जाफरखांजी. अपने दिलमें उस कमनसीबके लिये आप दिकदार हो ऐसा मालुम होता. मैं न जानतां हूं के, मेरी आनेकी खबर सुने बाद सिवाशी मेरे खबर लठनेका इरादा दिलमें रखेगा! आप क्या जानते हो! बिल्ली चूहेकूं जैसी डराती उसमाफक ये लाचर मुकल्के लोगोंक सिवाशी डराता, लेकिन आदमीके हाथमें लकड़ी देखतेही जैसी बिल्ली भागके आंधिरमें जाती उसमाफक अपना नाम सुनतेही वो हाथ बांधके माफी मंगेगा.

सैयद.—हां. सच्च है सरदार, जो अपना नाम पछानता

बो अपनी ताकतभी जानता है. जिनोंका नाग सुनतेही जोरावर दुष्मन कमताकत हो जाते. उनोके आगे सिवाशी तो रंडो है. चाहिये तब जाके उसका हाथ पकड हुझूर ले जाना.

[इतके बोलणें होत आहे तों गोपिनाथपंत येतो.]

गोपिनाथ—[सलाम करून] हुकुमाप्रमाणें शिवाजीकडे जाऊन सरकारचा उद्देश त्यास कळविला. माझे बोलणें ऐकून तो आपला फार आभारी झाला आणि आपणापाशीं त्याणें एक विनंती केली आहे कीं, :-

अफझल.—[आनंदानें सय्यदास] क्यौ सय्यदासां, मेरे कहा माफक हुवा या नहीं? मेरी पकी खात्री है के, ये कमताकत मेरेठ लोग ! उसका बाप शहाजी मेरा पैछानवाला है.

सैय्यद.—सच्च है, क्या सरकारकी पहुँच है? कहा है “अकलमंदकू सब कुछ सेहल है” (गोपिनाथपंतास) उसका क्या अरज है?

गोपिनाथ.—[अफझलखानाकडे वळून] तो असें म्हणतो कीं, खानसाहबांचें म्हणणें मी मान्य करितों, परंतु ज्या पेक्षां स्वारीं पारगांवापर्यंत आली आहे त्यापेक्षां येथपर्यंत येण्याची तसदी घेऊन मला भेटीचा लाभ द्यावा.

अफझल.—क्या फिर है! अपनी फौज साथ लेके वहां जाना और अपनी मसलहत पूरी कर लेना.

गोपिनाथ.—छे: छे: सरकार, फौज बरोबर नेण्याचें कांहीं कारण आहे असें मुळींच वाटत नाही, कारण तो फार भित्रा आहे. त्यास आपण पाहिल्यावर सहज खात्री होईल. मला असें वाटते कीं; आपली फौज प्रतापगडाखालील तळांत तयार ठेऊन बरोबर एक विश्वासू मनुष्य घे-

ऊन किल्याच्या रस्त्यांत मध्यभागी एक तयार केल्ली जागा आहे तेथे आपण जावे, त्याचप्रमाणे त्याणैही एक हुज्यानिशीं भेटोस तेथे येण्याचें मी सांगितल्यावरून कबूल केलें आहे. आपण जातेवेळीं एक पिस्तोल भरून बरोबर न्यावे. शिवाजीस भेटतेवेळीं आपण त्यास पोटाशीं दाबून धरून सूचनेकरितां पिस्तोलाचा आवाज करावा म्हणजे फौज वर चढून येईल. ती आल्यावर शिवाजीस कैद करून त्याच्याशीं बोलणे करावे आणि मग धरून नेणे किंवा क्षमा करून सोडून देणे हा विचार आपल्या मर्जीवर आहे. हा माझा विचार मी सरकारास विदित केला. सरकारची मर्जी असल्यास मी बरोबर येईन.

अफझल०.—(मान डोलवून) बहोत अच्छा, बहोत अच्छा, [सैयदास] क्यौं सय्यद, कैसी पंडतकी मसलहत है! कहा है “कांटोसें कांटा निकलता” उसमाफक मरेठेने मरठक फसाया. बहोत खुब! हम येहि मसलहतकूं राजी. जिस्में अपनी मसलहत बहुत अच्छी बन जाती. [गोपिनाथास] अजि पंडत, तुमारी इन्तेजारी पातषहाकूं खरू जाहिर कर के तुमारा तनखा खुब बढा दुंगा. फिर तुम खुषी हो या नहीं?

गोपिनाथ — गरीबांचें हित करणार सरकार समर्थ आहेत. कल्याण करावें असें जर मनांत आणतील तर एक पळही लागणार नाही; पण मी विनंती करितों कीं; मी जे काहीं केलें यांत विशेष असें काहीं नाही. आपणासारख्या धन्यांचें हित करावें हा आम्हासारख्या नैकराचा धर्मच होय.

अफझल०.— [जाफरखानास] क्यौं? पंडतकी मसलहत सतंप होगई या नहीं?

जाफर.— पसंत क्यौ न होगी! अलबत होगी. कल दो पहरके वखत सैयदखांकुं साथ लेके उधर जामा. मै नीचे पटालनका बंदोबस्त रखूंगा.

अफझल०.—पंडत, “तुम्हारे कहामाफक कल दो पहरके वखत आउंगा और तुमभी उस वखत वहां हजर रहेना ” ऐसा लिखके वो खत सिवाजीके तरफ भेज देना और कल तुमभी हमारे साथ आना.

गोपिनाथ — फार चांगलें आहे. आज्ञे प्रमाणें करितों.
(असे म्हणून शिवाजीकडे पत्र स्वारा वरोवर रवाना करितों.)

प्रवेश ३ रा

पात्रें.

शिवाजी, जिजाबाई, आणि सईबाई.

स्थळ.— प्रतापगड.— (राज महाल)

(शिवाजी अफझलखानाच्या भेटोस जाण्याची तयारी करून निघतो .)

शिवाजी.— [मातोश्रीस वदून] आई, मी काल आपणापाशीं बोलल्या प्रमाणें त्या विजापूरकरांच्या सरदाराच्या भेटोस जात आहे. आपण कांहीं काळजी न बाळगितां मला जाण्याचा निरोप द्यावा.

आई.— बाळा शिवबा, शतायुषी हो आणि तुला सर्व सुखें अनुकूल होवोत. बेटा शिवाजी, तूं धूर्त आहेस, चपळ आहेस आणि स्वामीची व जगदंबेची तुजवर पूर्णकृपाहि आहे तेव्हां तुला जय प्राप्त होईल यांत संदेह नाही, तरी मी सांगतें तें तूं ध्यानांत ठेव. काय म्हणशील तर हेंच

की, तुला पाठवळ नाही, तुझा स्वभाव थोडासा हट्टी आहे, भरीं भरून कदाचित प्राणावर प्रसंग येईल म्हणून सांगतं, आपणास संभाळून जें करणें तें कर बरें ! [डोळे पुसून] ते मुसलमान निर्दय, वळकट व कपटो आहेत यास्तव माझा जीव काळजी करित आहे ! आतां फार सांगत नाहीं, ये बरें !

शिवाजी.— आई, काय वेड हें ! गुरुमाहाराजांची पूर्ण कृपा असल्यावर काळजी कशाची ? कदाचित अपयश आल्यास स्वधर्मरक्षणाकरितां व देश कल्याणा करितां प्राण खर्च केला अशी जगांत कीर्ति होईल.

आई.— नकोरे वाळा ! असें वाईट शब्द बोलूं नको ! परोपकारा करितां तुझा यत्न आहे त्या अर्थी श्री राम तुला यश देईल. ये आतां. माझा तुला आशिर्वाद आहे.

(शिवाजी महालांत येतो तो सईवाई धांवून गळ्यांस मिठी मारते.)

शिवाजी.— मला आज्ञा पाहिजे, निरोप आहे ना ?

सई.— [सद्गद होऊन] मो नाही म्हणून माझे कोण आईकणार ! आणि सर्व तयारी झाल्यावर नाही तरी कोणी म्हणावें; पण पांयापाशीं इतकी विनंती आहे कीं. हे पाय पाहिल्या शिवाय माझा जीवः— (गहिवर येऊन कंठ दाटतो व पुढें बोलवत नाहीं.)

शिवाजी.— (डावा हात खाद्यावर टाकून वेणी धरून तिचे मुखचुंबितो आणि म्हणतो.) काय हा प्रकार ! हा शोक पाहून माझे धैर्य खचतं. जिवलगें तूं अशी चिंता कां करतस ! आम्ही शिपायी आहो. मुसलमान बलाढ्य म्हणून जरी लौकीक आहे तरी मला त्यांची फारशी पर्वा वाटत नाहीं.

सई.— हो! परवा वाटत नाही! आज तीन दिवस निद्रा तरी आहे कां? काळजीनं डोळे कसे ओढून गेले आहेत. उगच मला सांगायचं मात्र; असें करूं आणि तसें करूं! मी आपणाला सांगते, माझ्या गळ्याची शपथ आपण जाऊं नका. चिमा, यमनी, चंद्र भागा ह्या, त्या मेल्या मुसलमानांची एक एक भयंकर गोष्ट सांगतात ती ऐकून माझ्या आंगाचं पाणी मरते आणि आंगावर काठा उभा राहातो, मेलें कालरूपी घटिंगण यम ते,

शि०.— पुनःतैच तैच!! लढाई मध्येका जावयाचें आहे? रस्त्याच्या मध्यभागावर जाऊन त्याची भेट घ्यावयाची आणि परत यावयाचें, तेथें बळाचा विचार कशाला पाहिजे. द्या आतां एकदां परवानगी.

सई.— भेट घ्यावयाची असो अगर लढाई करावयाची असो; मी जें सांगितलें तें सांगितलें. या उपर जाणें तर मग मर्जी.

शि०.— काल आपण काय करील केलें होतें त्याची आठवण आहे का? मग ही शपथ कशाला, वेड सगळें!

सई.— काय मीं काल करील केलें होतें?

शि०.— सदगुरू रामदास, अंत्राबाई आणि आई यांची आज्ञा झाल्यास मजकडून हरकत नाही असें आपण नाहीं का काल म्हणाला आणि आज असें म्हणतां हा चमत्कार नव्हे कां!

सई.— (कुंठित होऊन) काल मीं म्हटलें होतें, पण आतां आझ्यानें तसें म्हणवत नाहीं, माझे मन आज वेडें झालं आहे.

शि०.— ठीक! म्हण आहे, "राजाची निघाली स्वारी

आणि मशालजी म्हणतो माझा घातवार ” तसें हें तुमचें मन! भेटोची तयारी केली काय, त्यांचा आमचा संकेत ठरला काय आणि तुम्हा शपथ घालता हें काय, ती शपथ परत ध्या.

सई.— मी नाही घेणार, जायचं तर जावं, मात्र माझी आशा धरूं नये. जाण्यास मजकडून हरकत नाही. [रुसून वसते.]

शि०.— [जवळ जाऊन तिला आलिंगितो] प्रिये, हे काय बरें हें! या प्रसंगी जर तूं अशी अट घेशील तर याचा परिणाम काय होईल! लोकांत अपकीर्ती होऊन आपला नाश होणार नाही काय? या वेळीं तुझे मन मोडून जाणें मला प्रशस्त वाटत नाही, या साठीं विचार करून जाण्याची पावानगी दे. नियमित वेळीं तेथें गेलें पाहिजे.

सई.— (निरुपाय होऊन आलिंगिते) माझ्यानें जा-
- असें झणवत नाही, पण काय करूं प्रसंग या प्रकारचा आहे म्हणून डोळे मिठून झणते कीं, मी शपथ परत घेतें, पण या बटिकीचे स्मरण असून, सासू बाईनी मघां सांगीतलेले ध्यानांत असूद्या. माझा जीव आपणा कडे लागला आहे हें मी वारंवार सांगत नाहीं (गहिवरते.)

शि०.— चितां करण्याची गरज नाही, हा मी भेटून आलोंच समज. [तिचें चुंबन घेतों] पण आतां मनांत किं तूं नाही ना?

सई.— [प्रेमानें) कितू कशाचा, मेला जीव वेडा म्हणून तळमळ करितो !

शि०.— बरें मी आतां येतो तर. [असें म्हणून चौकांत येतो आणि तानाजी मालसरा हत्यार बंद तयार होताच त्यास बरोबर घेऊन खाली येण्यास निघतो.]

प्रवेश ४ था

स्थळ—संकेतस्थळ.

(आपलें सैन्य किल्याखालीं ठेऊन गोपिनाथपंत व सैयद, या उभयतांस बरोबर घेऊन अफझलखान संकेतस्थळीं येऊन.)

अफझल.— (गोपिनाथपंतास) क्यौजी पंडत, इधर आके इतना देर होगया तोभी दुष्मन सिवाजी अवतख क्यौ न आता? कच दंगा फिसाद तो नही ?

गोपिनाथ.— (सलाम करून) हो, वेळ तर होत आली. तो आतां येईल सरकार. (वर किल्याकडे पाहून) तो पहा आपल्या भयानें हळू हळू खालीं येत आहे. सरकार, दंगा फिसाद त्या यःकश्चित मनुष्याचे हातून काय होणार?

अफझल.— (वर न्याहाळून पाहातो) हां, दो आदमी उपरसें आतें है वीसा मालूम होता सच्च. (इतक्यांत शिवाजी बराच जवळ आला असें पाहून)

अफझल.— (हातांतील पिस्तोल, इजार वगैरे सांवरून मार्गेंपुढें येतो जातो आणि गोपिनाथपंतास) पंडत, तुम आगे जाव और सिवाजीकूं आदबीसें इधर ले आव.

गोपिनाथ. [शिवाजीकडे जाऊन] महाराज, आपणास नेण्या करितां मला सामोरा पाठविलें आहे.

शिवाजी.— (हळूच) गोपिनाथपंत, अफझलखानाच्या सैनारीं जो हत्यारबंद शिपायी आण्डे तो हर कोणत्या तरी रीतीनें दूर अंतरावर जाई अशी तजवीज व्हावी. [असें म्हणून दुरूकत चालतो]

गोपिनाथ.— (अफझल खानाजवळ घेऊन) सरकार, आपके पास सैयद हत्यारबंद है उसकू वो डरताहै वास्ते सैयदकूं एकतरफ खडा रहेनेका हुकूम करना चाहिये.

अफ़ज़ल.— [सैयदास लांब उभें राहण्यास सांगून गोपिनाथ पंतास] तु जाके सिवाजीकूं केहना के, डरना नहीं, तूं हमारा दोस्त है. दोनो एक जगे मिलके दो बातों करके दिल रमाना ये मेरा इरादा है.

गोपिनाथ.— [शिवाजीस तें सांगून] असें खानसाहेब म्हणतात.

[शिवाजी जवळ येतो त्यास अफ़ज़लखान आलिंगितो]

अफ़ज़ल.— आहो ! दोस्त शिवाजी, तूं तो बहुत रोजसें मिला, तुझकूं देखतेही दिल खुष हुवा.

शिवाजी.— खरेंच आहे तें, मनांतील गोष्ट सिद्धीस गेल्यावर मग आनंद कां होणार नाही ! आपणा सारख्या थोर पुरुषांची ही रीतच आहे.

अफ़ज़ल.— क्यौं यार, तुझे मुसलमीनोंकी जुवान नहीं मालुम, मुझे मरेठोंकी जुवान बराबर नहीं मालुम होती. (असें बोलत असतां शिवाजीस आपल्या उराशीं दावून धरतो)

शिवाजी.— अफ़ज़लखांजी, ये क्या करते हो ? मिलते हो या मेरा जान लेते हो ? ये कुछ मिलनेकी तौर नहीं !! केतने दवाते हो ? (हातांतील बागनखें सरसावतो)

अफ़ज़ल.— (क्रोधानें) दुष्मन सिवाजी, तूं अपने दिलमें क्या समजता ? आजदीन तख तूने सरकारकूं बहोत तसदी देदिया है, अब छोडदे अपने जीकी आसा. (पिस्तोलाचा आवाज करितो)

शिवाजी.—अरे मगरूर, मैभी येहि कहताहूं ! तेरा जान अब नहीं बचेगा, अब कर खुदाकी याद (असें म्हणून पेंटांत बागनखें खुपसून आंतडी बाहेर काढित आहे इतक्यांत शिवाजीवर अफ़ज़लखान तलवारीचा वार करितो, पण चिल-

खतामुठें लागू होत नाहीं. इतक्यांत विचवा काढून शिवाजी त्यास ठार मारतो.)

सैयद.— [धन्याची स्थिती पाहून शिवाजीवर धांवून येतो] अरे वे इमान, भिल्लनेका बहाना दिखाके सरदारका जान लिया, ओ ! अब देखले, ये समसेरसें तेरी मुंडी जमी नपर ला देताहू (इतकें बोलून वार करणार तो शिवाजीने त्याचे हातची तलवार घेतली आणि म्हणाला)

शिवाजी.— अरे भले आदमी, अब क्यों मौकत मरजाता ! जा. तुझे तेरा जान बक्षीकिया.

सैयद.— अरे मरेठे, दुष्पन, निमक हराम, मेरे खांविद. से मेरा जान मुझे ज्यादा नहीं, जिन्ने आज तख मुझे फज्र-दके माफक बढ़ाया, उसके साथ मरना मुझे हक है. [असें बोलून तानाजी व शिवाजी यांवर चालून येतो, पण त्यास उभयतां मारतात. संकेता प्रमाणें जावळींतील फौज तळावर छापा घालिते. व प्रतापगड व वरून आलेले लोक अफझलखानाचें शरि कापून शिवाजीसह हरहर म्हणत किल्यावर जातात.]

प्रवश ९ वा.

स्थळ—प्रतापगड. (कचेरी)

पात्रे.

शिवाजी, तानाजी, मोरोपंत, खंडेराव, भूखन, इतर मानकरी, अफझलखानाची स्त्री आणि मुलगा.

[कचेरी बसली आहे व त्यांत जयाच्या गोष्टी चालल्या आहेत.]

भूखन.—सरकारकूं वडो तसदी खैचने पडो, लेकिन महाराजा जगद्गुरुके, कृपादृष्टीसे भला हो गया.

शिवराजा—अहो कविराज, जय ज्ञाना है जरी खरे अहि तरी अफ़सलखानास मारावे असा माझा उद्देश नव्हता. जर त्याणें मजशीं कपट राखिले नसतें, तर चार मरीचीच्या गोष्टी बोलून कांहीं आपलें व कांहीं त्याचें कल्याण व्हावें असेंच मी इच्छित होतो. अनेक प्राणी प्राणास मुकून पृथ्वीवर रक्तश्राव व्हावा हे फार वाईट; परंतु निरूपायामुळें तसे करणें प्राप्त झालें. मला या मुसलमानाचा वे इमानी स्वभाव माहील होता व हें मी समजत होतों कीं, जरी आपण निःकपट वर्तलों तरी हा मला कैद करून नेण्यास किंवा तें नसाधे तर ठार मारण्यास कमी करणार नाहीं, भेटतेवेळीं त्याणें जी मला मिठी मारिली ती इतक्या जोरानें कीं, त्या योगें माझा श्वासोश्वास बंद झाला, नंतर फिस्तोलाचा आवाज केल्याबरोबर मी दगा आहे असें समजून स्वतांचा बचाव करण्याचें योजिलें. असो त्याबद्दल श्री रघुवीरानें मला क्षमा करावी.

मोरोपंत.—सरकारचें म्हणणें कीं, रक्तश्राव न व्हावा परंतु, आपणा सारख्यांच्या हातून जर या चांडाळांचा नाश न होईल तर देशास सुख कसे व्हावें. याजकरितां जें झालें तें उत्तम झालें. मी असें ऐकिलें कीं, आज तानाजीनी सरकारास पुष्कळ मदत केली.

तानाजी.—कशाची मदत न कशाचं काय! समदा सरकारच्या पायांचा परताप. आमची व काय सक्ती?

शिवराजा.—शाबास. तानाजी सारखे व आपल्या इतर सर्व सरदारांसारखे धैर्यवान पुरुष जर सार्वकाल जवळ अ-

सतूल तर मला वाटते की; मी औरगजेवासही भिणार नाही.

[हें बोलत आहेत तों खंडेराव कांकडे, अफझलखानाच्या स्त्रीस व मुलास घेऊन येतो]

खंडेराव.—राम राम सरकार, अफझलखानाच्या तळांत एक बायको व एक मुलगा सांपडला आहे. हीं दोघें माय लेकरें रडत तेथें पडलीं होतीं, त्यांस महाराजांपाशीं हजर केलीं आहेत. त्यांस कचेरींत आणणें रीती विरुद्ध झणून बाहेर उभीं ठेविलीं आहेत. पुढें माहाराज आज्ञा करितील तसें.

शिवाजी.—(विचार केल्यासारखें करून) खंडेराव, त्या उभयतांस त्या समूच्या पडद्या आड बसवा.

खंडेराव.—ठीक आहे महाराज, [पडद्याचे आड बसवितो. तेथें मायलेकराचें संवाद होतात ते सर्व कान देऊन ऐकतात.]

मुलगा.—मां, मुझे ये अंधारेमें क्यौ लेकर बैठी? बाबाके तरफ मुझे पहुचाव. उसके पास जाके मैं खुराक खाऊंगा. चल उठ, मुझे उधर ले जाव. कल रातकूं बावाने मुझे क हाथा के, तुझे नरकी टोपी और भिठी खुराक दिला दूंगा करके.

अ. स्त्री०.—(गहिवरून) बेटा!!! (श्वासोच्छ्वास टाकून) बेटा, रोना नहीं! रोना नहीं. बच्चा, तेरा बापः—

मुलगा.—हां, उसके तरफ मुझे ले चलो.

अ. स्त्री०.—बेटा, जोरसे मत पुकार, फिलहाल खुदातालानें अपने तरफ बाकी नजर किई है, उससें यह बुरे हालतमें हम दोनो गिरफतार हूं. चुपी बैठजा. मुसें बात नकर

मेरा ध्यारा, तेरा बाबा अब कहांसे नज़र आवेगा. [रडते]

(हैं एकून शिवाजीचें अंतःकरण खिन्न होते.)

मुलगा.—क्या तूं कहती? मुझे यहां छोड़के बाबा अपने सेहरको निकल गया ? नहीं. तूं मुझे ठगानेकेलिय कहती. मुझे छोड़के कभी न जावेगा. संवरे रोटी खाये बाद मैं बाबा के छपरखाटपर सो रहथा, तब बाबाने मुझे उठाके बोला, मेरा दिलजान, तूं इधर सो जाव. मैं आते बखत तुझे कुछ अच्छी चीज लेकर आऊंगा, और तूं कहती, के अब कहांसे नज़र आवेगा!

अ. स्त्री.—[त्याचे तोडावर हात देऊन] अरे दुष्मन जोरसे बोलो मत. कोई सुने तो दोनोकू हक भरना पडेगा. बेटा, केहना सुन, (आपलदाशीं) ऐ खुदा, ऐ परवरदिगार, क्या हमारी हालत ! मैं ऐसी बियावानमें रहती थी के, आज तख मेरे दिलजान ध्यारे सिवाह किसकी नज़र मुझे देखने न सकी. अब मुझे न खांविद या न कोई मदत गार. ये नादन बेटेकी अप-ने नज़रआंग क्या हवाल होगी ! खुदा, तूं मेहेर करके पहिले मुझे भौतदे. फिर जो तुझे मंजर सोकरले !

[हैं तिचें बोलणें एकून शिवाजीचे डोल्ले पाण्यानें भरून येऊन तिला म्हणतो.]

शि०.— अजी बहेन, रोना मत, मेरा केहना सुनलेना.

अ. स्त्री.—(चपापून हळू हणते.) मुझे कमनसीवकूं बेहन कौन कहता है ?

शि०.— ये सिवाशी है. जिन्हे आपको ये हालतमें डाल-दिया है सो.

अ. स्त्री.— [विचार केल्या सारखें करून] अलहमदु-ल्लिला ! राजा सिवाशी, मैं न जानती थी के, तुमारा कलेज

इतना कठन है ! अजीराजा, मेरी औरतकी जात. आपके साथ बातें करना मुझे ना लायक, लेकिन करती हूँ, क्योंकि, मुझे अब जानकी आसा नहीं है. अजि महाराजा, मेरे खा विंदकू दुनियांमेंसे तूने उठाया !! (रडते.)

शि०.— ब्रेहन, इसमें मेरा कुछ बाक नहीं, मेरा इरादा, खानसाबके पास दो बातें करके दोस्तीसे रहेनेका था, लेकिन जब मुझे दबाकर मेरा जी लेनेकू तयार हुवे तब अपना हथियार उठानेकी जरूर पडी. अच्छा जो होग. या सोवनगया, लेकिन उसकी मुझकू माफी करके, अपना दिल खुलास रखना, जो कुछ चीज चाहिये सो मै हजर कर दूंगा. कहा है ' जो बात बन गई उसका विचार करना मौ फत है ' उसमाफक मेरा कहना सुनके, चाहिये तो इधर या चाहिये तो बिजापरमें या दिल चाहे वहां रहेना.

अ. स्त्री — [आपल्याशीं.] क्या भला आदमी है !! अपना मर्द हुवा तो क्या हुवा, खुदा बडा इन्साफी है. ' जैसा करना वेसा पाना ' (उघड) अब जियादा बोलके कुछ फायदा नहीं, लेकिन अपने कदमके पास मेरा एक अरज है.

शि०.— ये क्या कहते हो ! जो कुछ केहना होवे सो बलाशक केहना, मै पुरा कर दूंगा.

अ. स्त्री.— अरज यह है के, मेरा बेटा बहुत छोटा है. अब तख न अकिल या न कूत कमानेकी ताकत. उसको बाप नहीं है, इसलिये उसके बापके जगे आप होके इनको तनदुरुस्ती रखना. इसमें खुदा राजी होके, तुगारा भला करेगा. और जिस हत्यारसे खाविंदकू मारडाला येहि हत्यारसे मुझे उनके तरफ पहुंचाना. दिलजान बिना दुनियामें रे-

हना मुझे मंजूर नहीं. मेरे मा बाप, इतना अरज सुन लेना!

शि० (गहिवरून) आप ऐसा मत कहो, क्यों के, जमी, अस्मान और पातालमें जीके बराबर कीमतकी दूसरी चीज नहीं है. वास्ते अपना इरादा मौकूफ करना. मैं तुमारे बेटेका अच्छे तन्हेसे बंदोबस्त रखूंगा.

अ. स्त्री.— भाई सिवाशी, मैं जानती हूं के, जान मौफ त गमाना ना लायक है, लेकिन बारोबार याद होके दिल बिघड जाता है. [क्षणभर उगीराहून] अच्छा तुमारा दिल हम बिघडनेकं नहीं सकती, लेकिन बिजापूरके तरफ ये मूं लेके जानिकूं मैं बडी ना खुष हूं, वास्ते ये मुल्कमें जिधर चाहे उधर रखना.

शि०.— बहुत अच्छा, मैं सबकुछ तजवीज किई है, (खंडेरावास) खंडेराव, या उभयतां मायलेकरांस तुम्ही चांगव्या प्रकारें सांभाळावें व त्यांस जें पाहिजे तें पुरवें [मोरोपंतपाशीं हळू) कायहो पंत, ही विजापुरीं जाण्याविषयीं ना खुषी दाखविते याचें कारण इतकेंच कीं, मीं विजापुरीं जाण्याची नाखुषी दाखविली ह्मणजे मार्गे पुढें तिकडे पळून जाईन याची शंका यांच्या मनांत येणार नाही; असा तिचा वेत; परंतु मला असें वांटतें कीं, तिच्या ह्मणण्या प्रमाणेच करावें. कदाचित पळून गेली तर मोठेसें नुकसान नाही.

मोरोपंत.— हो हो, त्यांत नुकसानतें काय होणार ! परंतु तूर्त तिचें बोलणें मान्य करून जी व्यवस्था महाराजांनी केली ती उत्तमच आहे. असो, आपल्या सरदारमंडळीस श्रमझाले आहेत यास्तव त्यांस आपआपल्या स्थळीं जाण्याची आज्ञा व्हावी,

— शि०.— हो. खरेंच, त्यांस आपल्या तळांत जाण्याची

आज्ञा करावी आणि उदईक रीती प्रमाणे बक्षिसें द्यावयाचीं त्यांहून कांहीं जास्त द्यावीं, कारण आपणास या लढाईत बराच फायदा झाला आहे. जे घोडे मिळाले आहेत त्या पैकीं आपल्या सरदारास, ज्यांस जो पसंत होईल तो द्यावा. सारांश ज्या प्रकारें आपली मंडळी खुष होईल तसें करावें. विशेष सांगत नाहीं. आतां मातेच्या भेटीस जातो. [असें म्हणून वाड्यांत निघून जातो.]

(खंडेराव, त्या उभयतास घेऊन जातात व मोरोपंत जावळीस जातात आणि सांगितल्या प्रमाणे व्यवस्था झाल्यावर फौजेतील सर्व लोकांस वेळ मिळेल तेव्हां श्री रघुपतीचे भजन करण्या विषयीचा हुकूम होतो.)

[सर्व निघून जातात.]

टीप.—भुवन कविनें फौजेतील लोकांस तीन रात्री केलेल्या उपदेशाचा निबंध, ज्यांत शिवाजीच्या देशकल्याणे चेंडला उद्देशून भाषण आहे असा हिंदुस्थानी भाषेत असलेला आम्हांस मिळाला आहे, तो आश्रय मिळाल्यास सवडीनें प्रासिद्ध करण्यांत येईल.

या पुस्तकास ज्यांणी आपला उदार आश्रय दिला

त्यांचीं नावे.

ठाणे.

प्रती.

नावे.

- १० रा. रा. हरी नारायण ठाकूर.
- १० रा. रा. येशवंत विनायक खारकर.
- १० रा. रा. हरी शिवराम श्रृंगारपुरे.
- ६ रा. रा. माधवराव कृष्ण खारकर.
- २ मे० कुवरजी कावसजी. फु. मा.
- २ रा. रा. जनार्दन महादेव ओक.
- २ रा. रा. रघुनाथ भिकाजी देसाई.
- २ रा. रा. कृष्णाजी हरी आपटे.
- २ मे० सेख दाउद गवास महंमद.
- १ रा. रा. लक्ष्मण यादव असखेडकर, बी. ए.
- १ रा. रा. वासुदेव गणेश जयवंत.
- १ रा. रा. बळवंत राव वामन.
- १ रा. रा. गोविंद बाबा गुरुजर वकील.
- १ रा. रा. केशवराव गोविंद वकील.
- १ रा. रा. विनायक बळवंत वकील.
- १ रा. रा. रामचंद्र पन्नाकर वकील.
- १ रा. रा. वाष्ण रामचंद्र ओक, वकील.
- १ रा. रा. नारायण अमृत वकील.
- १ रा. रा. चिंतामण सदाशिव वकील.
- १ रा. रा. विष्णु आपाजी आपटे, वकील.

- १ रा. रा. विनायक रामचंद्र गोखले, वकील.
१ रा. रा. चिमणाजी केशव वकील.
१ रा. रा. पशुराम विष्णू योगी वकील.
१ रा. रा. रामचंद्र त्रिंबक आचार्य, वकील.
१ रा. रा. बाळाजी विरेश्वर साठे.
१ रा. रा. गोविंद जगनाथ गुप्त.
१ रा. रा. बाळकृष्ण श्रीधर डवीर.
१ रा. रा. बाळकृष्ण शिवराम.
१ रा. रा. विठ्ठल हरी लिमये.
१ रा. रा. बाबाजी हरी कारकून.
१ रा. रा. सिताराम भास्कर.
१ रा. रा. रामचंद्र गोविंद.
१ रा. रा. रामचंद्र पशुराम सहस्रबुद्धे.
१ रा. रा. बाळकृष्ण विनायक.
१ रा. रा. बाबाजी गोविंदराव.
१ रा. रा. विठ्ठल रामचंद्र तांबे.
१ रा. रा. पांडुरंग रामचंद्र.
१ रा. रा. नारो रघुनाथ.
१ रा. रा. प्रभाकर बळवंत.
१ रा. रा. गोपिनाथ जयराम.
१ रा. रा. हरी गोपाळ केतकर.
१ रा. रा. लक्ष्मण जयदेव गोरें.
१ रा. रा. गंगाधर भिकाजी जोशी.
१ रा. रा. विष्णू विठ्ठल भाट्ये.
१ मे० जमसेज्जी रतनजी नाझर.
१ मे० साम्युअल सुभेदार.

- १ मे० साम्युअल याकुत्रजी हवालदार.
१ मे० आतर सिंग.
१ रा. रा. लक्ष्मण नारायण आघारकर.

पुणे.

प्रती.

नावे

- १ रा. रा. गोविंद महादेव केळकर.
१ रा. रा. हरीदास नानाभाई.
२ रा. रा. कृष्णाजी नारायण खेर.
१ रा. रा. लक्ष्मण दाजी जोशी.
१ रा. रा. श्रीधर विनायक आठल्ये.
१ रा. रा. कृष्णाजी सिद्धेश्वर देव.
१ रा. रा. केशव पुरुषोत्तम.
१ रा. रा. बापूजी कृष्णाजी.
१ रा. रा. सिउ उसण्णा.
१ रा. रा. भवानी शंकर राघवनंद.
१ रा. रा. सदाशिव शामराव.
१ मे. रुत्रेन साम्युअल.
१ मे. राघोबा अंमाजी.
१ रा. रा. नारायण रघुनाथ.
१ रा. रा. नारायण वासुदेव.
१ रा. रा. काशिनाथ केशवजी.
१ रा. रा. काशिनाथ भाऊ.
१ मे. जाकोब बेजामिन.
१ रा. रा. माधवराव रघुनाथ.
१ मे. एलिझा शालोम.
१ रा. रा. आनंदराव सावाजी.

- १ मे. इक्षिकेल साम्युअल.
१ रा. रा. गजानन आवाजी.
१ रा. रा. गोपिनाथ आत्मारामजी.
१ रा. रा. शिवराम रामचंद्र.
१ रा. रा. सिड आशण्णा.
१ रा. रा. गणपतगीर रतनगीर.
१ रा. रा. रामराव वाजी क्षीरसागर.
१ रा. रा. विष्णु गणेश साने.
१ रा. रा. गंगाधर विष्णु साठे.
१ रा. रा. केशव सखाराम.
१ रा. रा. महादेव श्रीधर कुळकर्णी.
१ रा. रा. गोविंद बाळकृष्ण कुळकर्णी.

- प्रती. मुंबई.
नावें
- ५ रा. रा. नारायण भिकसेट.
१ रा. रा. केशव पुतळाजी.
१ रा. रा. वावाजी पुरुषोत्तम.
१ रा. रा. भास्कर बचोवा.
१ रा. रा. माधवराव रंगराव.
१ रा. रा. आनंदराव कृष्णराव.
१ रा. रा. श्रीधर लाडको.
१ रा. रा. आत्माराम बापसोवा.
१ रा. रा. शिवराम नारायण गो. इ
१ रा. रा. शिताराम विठोवा.
१ रा. रा. सुंदर रामकृष्ण.

- १ रा. रा. बालकृष्ण नानाजी.
१ रा. रा. लक्ष्मण पुरुषोत्तम.
१ रा. रा. बाबाजी भाई.
१ रा. रा. केशरीनाथ बालकृष्ण.
१ रा. माधवराव श्रीधर
१ मे० येसिफ इसाजी दि०

रत्नागिरी.

प्रती.

नावे.

- १० रा. रा. पशुराम भिकाजी भास्त्रे.
१ रा. रा. आत्माराम बळवंत.
१ रा. रा. सीताराम विश्राम.
२ रा. रा. श्रीधर नारायण.
१ रा. रा. शिवराम कृष्ण.
१ रा. रा. बाबु विनायक.
१ रा. रा. रामचंद्र विठोबा.
१ रा. रा. कृष्णाजी नारायण.
१ रा. रा. यज्ञेश्वर आबाजी देशमुख.
१ रा. रा. नारायण मोरेश्वर.
१ रा. रा. माहादेव रावजी.
१ रा. रा. अनंत बालकृष्ण.
१ रा. रा. कृष्णाजी नारायण.
१ रा. रा. शिवराम रामचंद्र.
१ रा. रा. भिकाजी रामचंद्र.
१ रा. रा. त्रिंनक माधवराव.
६ रा. रा. रामचंद्र अमृत दुगल.

वैगुर्ला.

प्रती.

नावे.

- १ रा. रा. विसाजी नारायण.
- २ रा. रा. बळवंतराव भास्कर.
- १ रा. रा. सीताराम पशुराम.
- २ रा. रा. विठ्ठळ गोविंद.
- २ रा. रा. गेशवंत नारायण.
- १ रा. रा. पुरुषोत्तम लक्ष्मण.
- १ रा. रा. मोरो गोपाल वकील.
- १ रा. रा. अंताजी रामचंद्र.
- २ रा. रा. रामचंद्र महादेव.
- १ रा. रा. रघुनाथ लक्ष्मण.

पेण.

प्रती.

नावे.

- ५ रा. रा. विनायक रामचंद्र कणकर.
- ५ रा. रा. आपाजी गणेश.
- २ रा. रा. रामचंद्र दाजी.
- १ रा. रा. केशव गोविंद.
- १ रा. रा. गणेश सखाराम.
- १ रा. रा. विष्णु सखाराम.
- १ रा. रा. कृष्णाजी महादेव.

वसई.

प्रती.

नावे.

- २ रा. रा. सखाराम गोविंद.
- १ रा. रा. गणेश रामचंद्र.
- १ रा. रा. जगजीवन काशीदास.

१ रा. रा, दामोदर किसनदास वकील.

मालवण.

प्रती.

नावें.

१० रा० रा० सिताराम रघुनाथ देसाई.

१ रा० रा० भगवान रामचंद्र.

२ रा० रा० बळवंतराव हरबाजी.

१ रा० रा० नारायण माणे कंत्राक्टर, मु. महाबलेश्वर
अकोलनेर, जि० नगर.

प्रती०

नावें०

३ श्री० मोरोकृष्ण दामोळकर

१ रा० रा० धोडो केशव खाडिलकर.

१ रा० रा० नारो विठ्ठल पंडित.

६ रा० रा० नारायण अनंत डे० का. अहमदनगर

१ मे० बालकिसन अमरसिध. कल्याण

शहापूर, जि० ठाणे

१० रा० रा० रघुनाथ गोविंद कंत्राक्टर.

१ रा० रा० बाळाजी विश्वनाथ. दिवेकर.

१ रा० रा० नेटिव लायब्ररी. संदती, बेळगाव

१७ रा० रा० कृष्णाजी रामचंद्र डे. पास्टमा. बेळगाव
भिवडो.

१ रा० रा० केशव अमृत बेंद्रे.

१ रा० रा० केशव रामचंद्र.

१ रा० रा० माधवराव रघुनाथ.

१ रा० रा० गोविंद बापूजी. टेंगोडे जि० खानदेश.